

Григорій Сковорода

Діалог. Назва його - Потоп зміїний
(Діалог. Имя Ему — Потоп Зміин*)

Перекладачка:

Кашуба Марія Василівна (1941 р. н.)

Докторка філософських наук, професорка.

Текст подано за виданням:

Григорій Савич Сковорода. Пізнай в собі людину – Львів: Світ, 1995 – 464 - 499 с. ISBN 5-7773-0209-2

Попередження:

Форматування тексту може не співпадати з оригіналом.

* Оригінальна назва твору [Повна академічна збірка творів - Л. Ушкалов - 2011]

ДІАЛОГ

НАЗВА ЙОГО – ПОТОП ЗМІЇНИЙ

Розмовляють Душа і Нетлінний Дух

1791 року, серпня 16

ЛЮБИЙ ДРУЖЕ МИХАИЛЕ!¹

Стародавній монах Ерират усі свої потішні записи дарував другові й панові своєму, патріархові Софронію², а я підношу тобі.

Ти для мене у другові пан, а в панові – друг.

Цю книжечку я написав у Бурлуці, потішаючи безділля. Її вкрали. Та я, натрапивши на список, виправив, розширив і завершив.

Потоп зміїний, Ноїв, божий і Біблія є те ж саме.

Якщо вона море, то як же не потоп? Гляньте на Назонову картину потопну³.

Nat lupus inter oves...⁴

Чи не в цьому морі поринає весь Всесвіт?

Гей, у цьому! Гей, увесь! "Занурились, як олово у воді..." Лиш мій Ізраїль, цю безодню перелітаючи, переходить. Лиш він схоплює жалібну ревність Варуха.

"Хто перейде на той бік моря і знайде премудрість?"

Що таке Біблія, як не світ? Що таке світ, як не ідол деїрський?⁵ Що таке золота голова його, як не сонце? Що таке сонце, як не вогненне море?

Чи не воно заступило нам нашу гавань оту:

"То цей стоїть за стіною нашою і каже: "Лицеміре! Чому засумнівався ти?"

Чи не всі, хто не переплив, мучаться у вогненній безодні? Чи не всі бекають про пекло? І хто зрозумів пекло? Чи не смішно, що всі є у пеклі, а бояться, щоб не потрапити?

Ось справжній *сфінкс*, що мучить тих, хто не відгадав загадки. "Захвилюються і спочити не зможуть". "Ходите у полум'ї вогню вашого".

А Ной мій райдугу бачить, і потоп припиняється. Що таке прекрасна райдуга? Чи не радість є райдуга?⁶ Чи не сонце бачить свій образ у дзеркалі вод хмарних? Чи не сонце дивиться на сонце, на друге своє сонце? На образ відображений, на радість і на мир твердий? Чи не туди дивиться цей проводир наш, чи не туди волхвів веде?

Залишся ж, сонце і місяцю! Прощай, вогненна безодне! (Прости, західне сонце!) Ми сотворимо краще світло. Створимо день веселіший. Хай буде світло! І це було світло. Хай стане сонце і місяць! Хай стане і утвердиться! Хай світить навіки віків! І це стало сонце і місяць! Новий місяць і сонце. Від Бога божественне.

Заспівай же, о Ісайє! Заспівай нам пісню переможну. Це Ізраїль перейшов море!

Не зайде для тебе сонце,
Місяць в небі не змаліє.
Господь буде світлом твоїм,
І закінчатся дні твої.
Дні ридання твого.

Заспіваю й я з тобою, любий мій Ісайє! "Райдугу мою покладаю в хмарах". Це означає: мир утверджую всередині себе.

Сонце всіх оберігає
Райдугою утішає.
Серця глибочінь, прокинься!
Другом будь собі – влюбися!
Геть потоп тоді змаліє,
А веселка заясніє.
Смак забудь сльози гіркої,
Заспокоїш шляхи твої.
Стань собі ти райдугою.
Розминешся із тугою.
Цим усіх не наситити!
Безодню безоднею не вдовольнити.

*Пустельник Григорій Варсава Сковорода
(Д. Мейнгард)*

In superabili loco stat animus, qui externa deseruit. Nunquam major est, quam ubi aliena deposuit, et fecit sibi pacem, nil timendo... (Seneca, Epistolae, 79)⁷.

Це те ж саме: "Розумний праведник собі другом буде" (Притчі, гл. 12-та).

ГЛАВА 1-ша

ПРИТЧА: СЛІПИЙ І ЗРЯЧИЙ⁸

Два мандрівники увійшли у храм Соломона: один сліпий, другий зрячий. Сліпий без користі зводив очі й водив ними по стінах храму. А зрячий, бачачи зображення, що відтворювало людину, звірів, птахів, гори, ріки, ліси, поля, квіти, сонце, зорі й коштовне каміння, й наводячи у всьому незмінну міру, яка художниками називається малюнок, утішався великою веселістю. А ще більш цікавою зіницею оглядав він семилампадний свічник і тінь херувимів. "Я не бачу веселості у цьому храмі", – сказав сліпий... "О нещасний! – закричав зрячий. – Піди додому й викопай зіниці свої, закопані у міху твоєму. Принеси їх сюди. Тоді обновиться тобі храм цей, і відчуєш твоє блаженство, що насолоджує тебе".

ГЛАВА 2-га

ДІАЛОГ, АБО РОЗМОВА

Особи у розмові: *Д у ш а*, *Н е т л і н н и й Д у х*.

Д у ш а. Будь-який несмак дає мені живильний сік. Якщо тільки зволиш, о *Нетлінний Духу*, то скажи мені, що означає: два мандрівники?

Д у х. Кожен народжений у цьому світі є мандрівник, сліпий або просвіщений. Чи не прекрасний храм премудрого Бога є світ цей? Є ж три

світи. Перший є всезагальний і світ населений, де живе все народжене. Він складений із незліченних світ-світів і є великий світ. Інші два суть часткові й малі світи. Перший – мікрокосм, тобто світик, малий світ або людина. Другий світ символічний, тобто Біблія. У населеному будь-якому світі сонце є його око, і око це є сонце. А як сонце є голова світу, то не дивно, що людина названа мікрокосм, тобто маленький світ. А Біблія є символічний світ, тому що у ній зібрані небесних, земних і глибинних створінь фігури, щоб вони були образами, які ведуть нашу думку у поняття вічної природи, прихованої у тлінній так, як малюнок у фарбах своїх.

Д у ш а. Що означає викопати закопані у міху зіниці?

Д у х. Початок вічного відчуття залежить від того, щоб спершу пізнати самого себе, прозріти заховану у тілі своєму вічність і наче іскру у попелі своєму викопати. Ця іскра – інші світи, і ця зіниця думки провидить у них вічність.

Д у ш а. Хіба вічність і Бог є те ж саме?

Д у х. Звичайно, вічність є твердь, що скрізь, завжди, у всьому твердо стоїть, і всю тлінь наче одяг носить, позбавлена будь-якого поділу й відчуття. Вона-то й істина і нетління. Бачиш, що світло премудрості тоді входить у душу, коли людина два єства пізнає: тлінне й вічне. А про нетямовитих є приказка: "Двох полічити не вміє".

Д у ш а. Та скажи мені, яка користь бачити в усьому два єства, а не одне? І яка в цьому втіха?

Д у х. Зображу це тобі подібністю. Дуже хитрий художник намалював на стіні оленя й павича як живих. Цими образами син його – дитина неймовірно тішився. І старший син дивився з подивом. Художник з часом стер фарби, тварини зникли з виду. Хлопчик від цього невтішно ридав, а старший сміявся... Тепер скажи мені причину сміху і ридання?

Д у ш а. О, не можу сказати, та від тебе прагну почути.

Д у х. Звичайно, хлопчик думає, що тварини загинули, і тому плаче.

Д у ш а. Як же не загинули, коли зникли?

Д у х. Ах, не називай фарбу образом. Вона лиш тінь в образі, а сила й серце є малюнок, тобто нематеріальна думка і таємні начерки, до яких фарба то пристає, то відстає так, як тінь від своєї яблуни, і фарба є наче плоть, а малюнок – як кість у тілі. Через це той, хто не розуміє малюнка, не накладе

фарбу. Це старший розуміє і сміється. Найсправжніші образи ще перед своєю появою на стіні завжди були в розумі художника. Вони не народилися й не загинуть. А фарби, приліпившись до них, показують їх у речовинному виді, а відійшовши від них, прибирають із виду їх образ, але не відбирають вічного їх буття так, як зникаюча тінь від яблуні не руйнує яблуні. І тоді-то буває справжнє малювання, коли воно погоджене з вічною суцільністю образів мірою, а з властивістю їх погоджені фарби.

Д у ш а. Вірую, що слово твоє не фальшиве, але для мене трохи темне.

Д у х. Слухай же другу подібність! Намалюй круг, зроби із дерева чи виліпи його із глини. Потім знову його зітри, а інше зруйнуй... Тепер скажи мені: чи загинув круг...

Д у ш а. Загинув мальований, дерев'яний і глиняний...

Д у х. Правий твій суд! Загинув, очевидно, видимий, а нематеріальний і справжній круг перебуває нетлінний у скарбницях розуму. Цей як не створений, так і зруйнуватись не може. Матеріальні ж круги є, але, точніше кажучи, є фальшива тінь і одяг справжнього круга.

Д у ш а. Куди ж веде твоя мова?

Д у х. До того, щоб зрозуміти у всьому два ества: боже і речовинне.

Д у ш а. А це поняття куди виводить?

Д у х. Туди, що не може ніщо загинути, а лиш тінь свою губить.

Д у ш а. Що ж далі з цього виходить?

Д у х. Нічого! Крім безстрашності, добродушності, надії, куражу, веселощів і пристойної погоди, того сердечного миру, який у Павла називається таким, що перевершує будь-який розум. Розмірковуй про тіло твоє те ж саме, що й про згадані образи й циркуль. Вважай все світське ество фарбою. Та вічна міра й всюдисущі руки божі, наче кості прилипли до них плоть, усю видимість підтримують, перебуваючи у всьому головою, і, крім непостійної своєї тіні, деревом вічного життя. Не на підлі, видко, кості й руки дивиться Біблія словом цим: "Кість не зламається від нього". "Не бійся, Якове, це на руках моїх написав я стіни твої!..." І здогадався стародавній Платон⁹, коли сказав Θεός γεομετρεῖ – "Бог землемірить". Не будь, душе моя, із числа тих, котрі речовину вважають істиною. Вони не визнають ества божого. Віднімають силу й честь, буття й славу від нематеріального й благого духа, а замість нього дають мертвим і грубим стихіям. Оце-то означає:

засудити й присудити до смерті начальника вічного життя й всезагального життєдавця будь-якого створіння. Бога, видко, вбити не можна. Та нечестиву їх думку правда божа на діло наставляє. Тоді відібрали від Бога життя й силу, як лиш присудили її до тління. І тоді ж віддали тлінності життя, як тільки відібрали його від Бога. Ось суд, що підняв раба замість пана, випросив собі розбійника Вараву¹⁰. Ці батьковбивці й сліпці, що обмацують стіни, називаються у Платона ницістю, яка сидить у темному рові й пеклі, бачить лиш темну ніч і ніщо не вважає справжньою істиною, хіба лиш те, що можуть помацати й схопити в жменю. Це джерело безбожництва й руїни сердечного міста. Ця повзуча й поїдаюча землю ницість, приліпившись до мулу, стала й сама болотом і порохом, який підняв вихор. Ті, що приліпили серце своє до Господа, є одного з ним духу і хваляться з Ісаєю: "Божий я". "Шлях благочестивих правий". "Не впадемо, а впадуть всі, хто живе на землі". Всі три світи складаються із двох сутностей, які одне становлять, названих *матерія* і *форма*. Ці форми у Платона називаються *ідеї*, тобто *видіння*, *види*, *образи*. Вони суть першородні нерукотворні світи, таємні мотузки, які тримають минущу тінь, або матерію. У великому й у малому світі речовинний вигляд дає знати про сховані під ним форми, або вічні образи. Таке ж і в символічному, або біблійному, світі зібрання створінь становить матерію. Та боже ество, до якого своїм знаменням веде створіння, є *форма*. Бо і в цьому світі є *матерія* і *форма*, тобто *плоть* і *дух*, *видимість* й *істина*, *смерть* і *життя*. Наприклад, сонячна фігура і матерія, або *видимість*. А оскільки вона означає того, хто розмістив у сонці поселення своє, тому друга думка є *форма* і *дух*, наче друге сонце у сонці. Як із двох квіток два запахи, так із двох сутностей дві думки і два серця: тлінне й нетлінне, чисте й нечисте, мертво й живе!... О душе моя! Чи можна нам цим похвалитися й заспівати: "Христові пахощі ми..."?

Д у ш а: О духу мій! Блаженна ти душа... В крайньому разі можемо про нас сказати: "У запах миру твого течемо". Нарешті, навчи мене, що означає семилампадний світильник?

Д у х. Означає седмицю буття, в яку створений весь символічний світ.

Д у ш а. Що це чую? Ти наговорив мені дивне й невідоме.

Д у х. Уже сказано, що сонячна фігура є матерія і *видимість*. Сім днів і сім сонць. У кожному ж сонці є зіниця: друге прекрасне сонечко. Ці сонечка зі

своїх видимостей сяють світлом вічності так, як палаючий елей сяє з лампад своїх.

Д у ш а. О божественне, о любе, о найсолодше сонечко!... Ще ж мені скажи: хто такі херувими?

Д у х. Седмиця й херувими, тобто колісниці й престоли - те ж саме.

Д у ш а. Про херувимів. Чому вони престоли?

Д у х. Сонце є храм і чертог вічного, а у світлицях тут же стільці, де проводить суботу. Колісниця теж, вона є дім ходячий. Бо ж сонце є вогняна куля, яка ніколи не стоїть, а куля складається з багатьох кіл, наче із коліс. Сонце ж не лише чертог і вічно блукаюча авраамська печера, а й колісниця, яка служить нетлінному нашому Іллі, що може возити вічне наше *сонечко*. Ці сонячні суботи, тобто чертоги й покої *Вічного*, називаються також седмицею очей. Сліпі й загадкові ці очі сидячий на херувимах відкриває тоді, коли із їх нутра вічні зіниці, як із сонць *сонечка*, нетлінним воскресіння світлом сяяти починають.

Д у ш а. Інше: херувимська тінь, що вона таке?

Д у х. Тінь, затінок, фарба, абрис, одяг, машкара, що таїть за собою форму свою, ідею свою, малюнок свій, вічність свою, – все те є херувим і тінь водночас, тобто мертва зовнішність.

Д у ш а. Навіщо Єзекїль приправив їм усім крила, щоб, крім орлів, бики й корови по піднебесю літали?

Д у х. Для того, щоб злітали до єдиного *начала*, тобто до сонечка. Він не приправив, а провидів, що всі вони крилаті.

Д у ш а. Що означають крила?

Д у х. Інші та вічні думки, які перелітають зі смерті в життя, із матерії у форму. Ось тобі паска, тобто перехід. О душе моя! Чи можеш із мертвих створінь і з тіні херувимської перебратися до Господа твого й до форми твоєї, що робить тебе сутністю? "Міцна, як смерть, любов". "Крила її – крила вогню".

Д у ш а. О батьку мій! Важко вирвати серце із клейкої стихійної грязі... Ах, важко! Я бачила намальований образ крилатого юнака¹¹. Він намагається летіти в гірне, а нога, прикована ланцюгом до земної кулі, заважає. Цей образ – мій образ. Не можу, а лиш бажаю. "Хто дасть мені крила?.." Для полегшення, що підсолоджує моє горе, Отче мій небесний, продовжуй

бесіду. Відкрий мені: навіщо Давид бажає ці крила? Адже ти сказав, що лиш самі сонця є херувими.

Д у х. Сонце є архетип^а, тобто перша й головна фігура, а її копії й віце-фігури незліченні, наповнили всю Біблію. Така фігура називалась антитип (прообраз, віце-образ), тобто замість головної фігури поставлена інша. А всі вони, як до свого джерела, стікаються до сонця. Такі віце-фігури є, наприклад: темниця і Йосиф, кошочок і Мойсей, рів і Даниїл^б, Даліла і Самсон, тобто сонечко, шкіра і Йов, плоть і Христос, печера і лев, кит і Йона, ясла і немовля, гріб і воскреслий, кайдани і Петро, кошик і Павло, жінка й насіння, Голіаф і Давид, Єва й Адам...¹² Усе це є те ж саме, що сонце і сонечко, – змії і Бог. Найкрасивіша серед усіх і мати інших є фігура сонячна. Вона перша благословляється й освячується на спокій Богові. "Благословив Бог день сьомий". З цієї причини інших створінь віце-фігури, що заміняють її, все своє буття приймають у днях світлої седмиці, бо у ній всі створіння народжуються; сама ж створюється раніше за всіх.

"Хай буде світло!" І було світло. Світло, ранок, день завжди біля променів, а промені при сонці. І так не дивно, що Давид, будучи херувимською копією, бажає крил, маючи ту ж силу й думки з седмицею. "Помислив же дні перші й літа вічні пом'янув і повчився".

Всім створінням дає лад і світло світла седмиця. "Сім цих очей – господні, що дивляться на всю землю". Коли вони сліпі, тоді вся Біблія є п'ятьма й Содом. Від неї й Давид учиться. Там сім сонць, а у Давида очі. Сонце на собі возить того, хто спочиває в сонці. І Давид також: "Терплячи ж, потерпів", "Піднімаючи, підняв", "Вознесу тебе, Господи, як підняв ти мене". Сонце – це тінь, що заходить, та сила й буття його у своєму сонечку. І Давидові очі – це зникаючий прах, але тінь їх тече туди, щоб, зникаючи, перетворитися у вічну зіницю, у другий розум і в животворне слово боже: "Зникли очі мої у слово твоє".

^а Архетип – архіобраз.

^б Аврамова тінь і гості, ковчег і Ной, колода та Єремія, море й Ізраїль, Даліла та Самсон.

Херувим є й Захарія. І цей поглядає на седмицю й те ж, що вона, мислить: "Літа вічні пом'янув..." "Бачив, – волає Захарія, – і це свічник весь золотий!" Куди хто дивиться, туди й іде. До літ вічних! Туди йому дорога! До світлої седмиці летить, орлиними крилами ширяє. А де його крила? "Ось вони!" – каже до мене ангел, що говорить у мені. У нутрощах крила його. Серце його пернате. "Міцна, як смерть, любов". "Крила її – крила вогню..."

Херувим є й предтеча. "Був свічник, що горів і світився". Був означає не те, що існував, а те, що зроблений і створений світильником. Зірки прекрасні й лжезірниці: горять та не світять. Йоан же є істинна зірниця.

Д у ш а. Будь ласка, Отче небесний, скажи, що є, що означає лжезірниця? Горю й палаю знати.

Д у х. Лжезірниці – те ж саме, що й лжехерувими.

Д у ш а. Та де ж вони такі? Я їх взагалі не розумію. Відкрий!

Д у х. Любий мій друже! Юда-апостол, той хай тобі відкриє. Ось тобі лжехерувими, ось і лжезірниці! "Ангели, що не вберегли свого начала"; "зірки прекрасні"; "тілесні, тобто душевні, або скотські, що не мають духа нетлінного". Коротко кажучи: ті, що заблукали від світлої седмиці, яка для всіх є гаванню. І це означає: "Ті, що не вберегли начала". Бог, начало, вічність, світло, є те ж саме. Це світло освятило своє поселення в седмиці; а седмиця – це суть книжки. "У суті книги є писано про мене", – каже Христос. Начало й суть те ж саме. Сюди-то мій Юда влучає словом оцим: "Ангели, що не вберегли свого начала". "Зірки прекрасні: для них морок пітьми навіки зберігається". Ось Люцифери, що впали з небесної седмиці! Зірниця – поримськи люцифер, тобто світлоносець, або той, що веде за собою день. Зірниця ж є сонця предтеча й провісник дня. Глянь! Це тобі прекрасна зірниця! "Вранці бачив Іван Ісуса, що йшов до нього, і сказав: "Це ягня боже!" Де ж твій день нам, люба наша зірнице? Дай нам! Ти ж не прекрасна, залюблена в морок зірка. Вже нам ніч мерзенна набридла.

"Це він! Після мене прийде муж, який був переді мною..." І так син Захарії є світильник, або лампада, що горить і освітлює, вміщує елей, і створений, наче око, що містить всередині свою зіницю. У стародавніх свічкою, лампадою й оком Всесвіту називалося сонце. "Не було те світло, але хай свідчить про світло". Ось тобі істинний, дочко моя, херувим! І тому в храмах бачиш образ його крилатий.

Д у ш а. О найдорожчий мій херувиме Йоане! Дякую тобі, Отче небесний, за нього. А Лука й Клеопа – чи не херувими? Я вчора в храмі слухала про їхню подорож і дуже насолоджувалась. Якщо ж херувими, то з чого пізнати, що херувими? Я б дуже рада...

Д у х. Тому що йдуть шляхом суботнім. Видко ж, що цим подорожнім на умі світла субот седмиця. Субота для них голодних дробить хліб їхній, відкриває потьмарені очі, а правдивіше кажучи, той, хто суботує в сонці та виходить зі світлиці своєї. "Тим відкрилися очі". Цей наречений окрилив їх отими крилами: "Крила її – крила вогню". Дав цим несмачним бовванам поживу й смак, та заснований на шляху й на розумі суботньому. А мої пішоходи, одягнувши крила й ставши з повзучих і землю поїдаючих зміїв пернатими орлами, за цим Ісаєвим словом – "терплячі Господа оновлять силу, окрилатіють, як орли" – всерадісно вигукнули: "Чи не серце палаюче наше було в нас, коли говорив нам на шляху?" – тобто чи не надихнув він нас летіти в гірне від смерті до життя, вдихнувши у нас смак і світло світлої седмиці?...

Д у ш а. Нині я зрозуміла. Сонечко, що наче зі світлого своєї світлиці, з гробу засяяло, окрило їх і відкрило їм очі їх, щоб тінь херувимська не спочивала на шляху грішних, а, оминаючи всю тлінь, піднімалася б до єдиної своєї (невидимої) форми. "І той був їм невидимий".

Д у х. О душе моя! Не самому Клеопі ця милість. Світла седмиця – це гора божа, де благоволив жити. Сюди йде старанно Маріам¹³ цілує й дружить з Єлизаветою. Туди сходяться всі коліна й сім'ї ізраїльські. "Там зійшли..." Сюди біжать сліпі, криві, німі. Тут дружбу й компанію водять вовки з ягнятами, рисі з козлятами, леви з телятами, гаспиди з підлітками і творяться зрячими, крилатими кожен за своєю тінню херувимами, що злітають до начала, яке є лиш одне, і як царя – всіх підіймуть: хай буде Богом всяке у всіх... Важко лиш цим горам піднятись, скочити вверх, викопати насолоду, задимитися й породити, наче гладким телицям, своє єдине теля. "Прийдіть, зійдемо на гору господню..."

Д у ш а. Я колись читала, що олениці й гірські кози не можуть народжувати, хіба що на цих горах.

Д у х. Це, душе моя, можливе лиш у міркуванні про Бога, а в природі тварин недостатнє. У символічному світі, яким є Біблія, де лиш про Бога

слово, так водиться, але це в нашому великому світі небилиця. У Бозі й від Бога все можливе, а не від створінь, ні у створіннях. Фігурні ці гори є сонця. Вони дають притулок таким оленям, як Давид, і про яких слово оце: "Тоді скочить кульгавий, як олень".

На цих горах відкидає Давид старі свої роги, а ростуть йому нові. "Там вирощу ріг Давидові..." Сюди стрибає зцілений Петром кульгавий і збуджена словом, що вийшло від нього, Тавифа, тобто гірська коза. По цих горбах скаче й перескакує молодий олень, брат і наречений соломонівської нареченої. Сюди ж прямує до брата й вона: "З'яви мені образ свій, де спочиваєш?" Відповідь: "У полудні, в сонці". Все ангельське воїнство також оспівує, що у цих вишніх і гірких горах вічні думки і лиш слава божа живе. "Слава у вишніх Богу!" – і тоді всій обітованій біблійній землі мир, спокій і вічна дружба! Як пишеться у книзі Навина: "Спочила земля від боротьби", "Сюди спішать і пастухи". "Перейдемо до Вифлеема!", "Там народила тебе мати твоя".

Сюди за зіркою мандрують і волхви. "Бачили (кричать з Захарією: бачив і це свічник...), бачили ж зірку його на сході". Сходу без сонця ніде немає. "Став угорі, де було дитя".

Не тільки для оленів, але й для зірок немає спочинку, крім цієї гори. Всі створіння зітхають, бажаючи оточити себе небесним житлом і волаючи: "Це спокій мій!" Магдалина також, шукаючи радості й втіхи своєї, дуже рано приходить на гріб. Не можна, щоб гріб цей не був той камінь, де спочивав Яків і бачив драбину. Слухай і запам'ятовуй, дочко моя, що при Магдалині згадується світанок і глибокий ранок, що ледь-ледь бовваніє з мороку: темнувато накреслює кам'яну гору божу і пресвітлий чертог його – сонце? Глибоко помиляєшся, моя голубко, якщо не думаєш, що той гріб є не що інше, як лиш печера, висічена в надрах кам'яної гори, де спочила премудрість.

Нині ж навчися й віруй, що господня земля і все на ній суще йдуть до гори божої, яка у надрах своїх ховає солодкий рай і вічне життя доти: "Поки дихає день і рухаються (херувимські) тіні". Оте світло й день! "Дмухнувши, каже: прийміть Дух Святий..." Тоді все через цю божу гору, наче по драбині, сходить до Бога. "Не. це! Але дім божий і ці ворота небесні".

Д у ш а. Єнох не знайдений серед живих, Ілля схоплений вихором, піднятий за волосся ангелом пророк Авакум і апостол Пилип, людина Павла, до третього неба піднятий, – все це здавалося мені жорстоким і голодним. Нині ж у цій жорстокості знайшла я з Самсоном ніжну й солодку поживу. Засолодила все це мені твоя херувимська мова і дивна гора. Чи не про цю чудотворну гору, не лише Іллю, але й биків, і гори, що скачуть, і про ту, що окрилює горби, і дерева, чи не про цю нашу сіонську матір і чи не для неї оця пісенька Ісаїна: "Спокій дасть Бог на горі цій; вип'ють вино, вип'ють радість на горі цій, помажуться миром на горі цій"?

Д у х. Відгадала ти (з Самсоном) загадку його! Оце й є столиця Сіон, що є матір'ю для всіх нас, яка гукає до всіх нас: "Там дам тобі соски мої..." "Блаженний! Хто має дітей своїх у Сіоні і плем'я своє в Єрусалимі! "Подивися ж тепер, сестрице моя! Куди йдуть 12 учнів? Чи не на гору Галілею веде їх брат і друг, прекрасний Йосиф, що вийшов, як із світлих палат, із темниці? На горі з братією своєю веселиться, возноситься, благословляє й дарує надію Святого Духа, що хоче їх утішити. У цій залі – вечеря, що дихає таїнствами й пахощами, і запевнення Фоми¹⁴. У цій світлиці знявся вітер і шум із крил Параклітових¹⁵. У цьому храмі вияв дивних мов і здійснення надії. "Діти Сіона, радійте, бо я дав вам поживу в правді..." А Стефан? Чи не херувим? Чи не херувим? Чи не на гори дивиться? "Оце бачу небеса відкриті!" А Павло? Чи не з Даниїлом зводить очі на гори? "Звів очі мої на гори і бачив: і це муж!... Тіло його, як фарсис..." А Павло, чи не те ж саме? "Знаю людину". "Про гірне мудруйте". "Як вознесеться пишнота його". Ось тобі мала кількість херувимів, що оточує Господа слави. А чи не дихає у твої вуха, любя моя, вітер і шум орлиних крил, що несуть апокаліпсну жінку з прекрасним її сином? Посріблені крила її високо ширяють! І вона бажає в горах святих сховатися від змія, який жене її. "І полечу, і спочину". О цнотлива мати, наречена без нареченого, немає тобі на землі миру! Поспішай, благаю тебе, з любим дитям до гірних вічного субот! На тих семи горбах, напевно, знайдеш спокійне місце, як Ноева голубка або як ластівка, що втікає від зимових холодів, перелітає із північних країн через Чорний Понт¹⁶ на південь, співаючи пісеньку оцю: "Немає тут мені спокою". "Хто перейде на той бік моря і знайде премудрість?" "Одна я, поки перейду".

Світла седмиця є день господній, спокійний полудень, весна квітоносна, вічне літо, час добрий, всім воскресіння, просвітління й освячення. "Очі всіх на тебе сподіваються, і ти даєш їм поживу в добрий час"; "Прийміть Дух Святий!"

ГЛАВА 3-я

ВИПРОБОВУЄТЬСЯ БОЖА СИЛА У ДЕЯКИХ МІСЦЯХ БІБЛІЙНИХ

Д у ш а. Світла седмиця й тінь херувимська з пам'яті моєї не виходять, о любий Отче! Світло, тепло, прохолодну тінь, поживу, що насичує вічності соком, жваву забаву, тверду надії втіху – все це знаходжу для себе у світлих чертогах і на прекрасних горах її. Люблю Ізраїля, який ссе камінь цієї гори. А чи не є це навчатися святині?... Та миле для мене й жалібне видовище оце: жінка з прекрасним своїм дитям, ширяючи в повітрі, втікає від змія, що переслідує її... О богомерзенний! На слід божественної нареченої блювотиння гірких вод вибльовує поганець... Скажи мені, Отче мій, яка користь драконові з того, щоб втопити дитя?

Д у х. Користь та, що, втопивши цю наречену з дитям, легко тоді може вкрити всю землю потопом, а Бог від вод очищує.

Д у ш а. Звідки ж у нього ця злоба й впертість до Вишнього?

Д у х. Навіщо про це питати? Плоть від природи ворожа духові.

Д у ш а. Невже цей Сатана відригує потоп, що був у дні Ноя?

Д у х. Без сумніву, той, що був при Ної.

Д у ш а. Чому ця діва оточена сонцем?

Д у х. Можна здогадатися, що вона стоїть на місці сонячної фігури і є її копія.

Д у ш а. Звичайно, це той самий змій, який нашептав Єві, наче у смертного дерева добрий плід.

Д у х. Це той самий. Тоді саме він задушив насіння у жінці і потопив спадкоємця отих обіцянок: "Дам тобі оту землю й сімені твоєму". Потім вже легко з вантажем своїм земля підведена до клятви і вкрилась гіркими його водами, а простіше кажучи, з Давидом, потопними його словами й облесної мови блювотинням.. Тоді всюди настали злі часи, чужа пільма, гніль і

розтління плодів його смертних, лиш для нього смачних. Не видно було в хмарах ні прекрасно сяючої райдуги, ні повітря веселої благовидності, ні приємності вічного літа в добрий час, про яке говорить наречена без нареченого.

"Зима минула, дощ відійшов, квіти з'явилися на землі, час обрізування грон настав".

Д у ш а. Хотіла б я знати, Отче наш небесний, і прошу відкрити, не ухиляючись, що безпосередньо означає цей змії? Якщо в цьому фігурному біблійному світі будь-яке дихання і всі створіння зібрано для складання системи його фігур, то й він повинен бути фігурою, яка означає щось певне. Та й написано у цьому священному світі, що з іншими створіннями і гади Господа хвалять. Як може хвалити його німе створіння? Хіба лиш може бовваніти фігурою й загадковим мовчанням, як помахом, давати знати про Бога. Не інакше ж німі небеса розповідають про божу славу, як мовчки. Проте, як сурмою, проповідують його премилосердний промисел, що у світах його заховався. Навчи ж мене, владико святий, що означає цей змії? При тому мені незрозуміла й та нісенітниця, щоб вважати за одне обидва потопа: драконів і божий... Не вміщує серце...

Д у х. Ну, душе моя, дій! Почнемо вчити й одночасно тут же вчитися. Що солодше, як, за порадою Сираха, навчатися святині у розумі своєму? "Блажен-бо муж, який у премудрості помре і який у розумі своєму навчається святині..." Не поспішай лиш, моя люба. Не будь нахабною й не вважай недостатнім те, що тобі не зрозуміле. Пам'ятай, що цей світ фігурний – це є сплетена із загадок і запечатана таємницями книга. Потішай у цьому розумному раю думки твої. Та ніде поспіхом не суди... Чи ти коли чула, що найдавніші дослідники вічності створили змія її фігурою? Змії же був хитрим зображенням науки про Бога.

Д у ш а. Чула. Його малюють, що ніби повзе і звився у коло, і хвіст свій у вустах тримає. А чому він зображений такою фігурою?

Д у х. Тому що хитрий і в'ється кільцями так, що не видно, куди думає, якщо не примітити голову його. Так і вічність всюди є і ніде її немає, тому що невидима, закриваючи свій прояв. Подібна до неї й наука про неї. При цьому завитки й кільця її є зображення вічності й таємничих згорток божественної науки. Крім цього, має він прегострий зір, як видно з його

імені. Грецьке оце слово дерко означає бачу, дракон – означає побачу; дракон – який може побачити вперед, тобто прозорливий. Немає важче, як прозріти вічність оком, засміченим гряззю. Якщо ти розжувала й смак відчула у цьому: "Слово було до Бога, і Бог був слово", тоді розумій, що Біблія, простягаючи все своє фігурне слово у видіння вічного, стала й сама Богом. "І Бог був слово" – так, як вексель на золоту монету і сам став золотом... Тепер уже не сумніваючись скажу, що Біблія є і Бог, і змій.

Д у ш а. Ах, Отче!... Дивне й неочікуване чую.

Д у х. Голова його є седмиця. Ось тобі семиголовий дракон Даниїла!... Перестань же дивуватися із згаданих потопів і не говори: не вміщує серце...

Д у ш а. Бо й сонце є змій?

Д у х. Звичайно, голова зміїна, а лице Боже.

Д у ш а. І всі інші віце-фігури суть змії?

Д у х. Без сумніву, вони є його тудуб і хвіст, а божі ноги й підшви. Престол же його – небо й сонце.

Д у ш а. Як багато тепер я бачу зміїв!

Д у х. У Бога 1000 років, як день один, і 1000 віце-фігур у одноденній сонячній, а вона єдина стоїть замість їх 1000. І як змій часто в'ється, звиваючись у різні завитки на тому ж місці, а з вигляду ніби міняється, так і Біблія показує різні повісті й розповіді, але все це на тій же точці, як колесо на своєму центрі, обертається. "Змій же був наймудріший". Створена ж зміїна фігура мудріша за всі звірині як така, що більш виразно зображає книгу вічності й силу божу. "Змій цей, його ж ти створив, щоб лаяти його".

Д у ш а. Як же так? Біблія є одночасно і Бог, і змій?

Д у х. Як же так? Вона ж і плоть і дух, буйство й мудрість, море й гавань, потоп і ковчег... Не будь нетямуца й твердолоба! Міркуй меткіше!... Ти ж уже чула, що всі світи складаються з двох сутностей: злого й доброго. Чому ж для тебе цей змій такий страшний? Він не завжди шкодить і юродствує, а буває і смачний, і корисний. Якщо нашептав Єві по-сатанинськи, то може й Марії возблаговістити по-архангельськи.

Д у ш а. Чому ж цього змія у всіх віках і народах лають, обпльовують і ненавидять?

Д у х. Не дивно. Він їх потопом мучить. Він створений на наругу і того гідний.

Д у ш а. Ах, він того гідний?

Д у х. Тому що в багатьох місцях безсоромно й шкідливо, без усякої міри бреше. Також нашіптує нісенітниці й сороміцькі побрехеньки та небилиці.

Д у ш а. Де ж він бреше? Покажи мені хоч одне місце.

Д у х. Покажу. А щоб його брехню порахувати, для цього потрібно чи не півроку. Ось він тобі відразу, на самому порозі, бреше: "Спершу сотворив Бог небо і землю".

Д у ш а. Боже мій, невже це брехня?

Д у х. Найголовніша критська й сіканська брехня¹⁷. Доки яблуня, доти з нею й тінь її. Тінь означає місце, заступлене яблунею від сонця. Та дерево вічності завжди зеленіє. І тінь же її ні часом, ні місцем не обмежена. Світ цей, і всі світи, якщо вони незліченні, це тінь божа. Вона зникає з виду частинами, не стоїть постійно і перетворюється у різні форми, проте ніколи не відлучаючись від свого живого дерева; і давно вже освічені сказали оцю річ: *materia aeterna* – "речовина вічна", тобто всі місця й часи наповнила. Лиш розум немовляти може сказати, начебто світу, великого цього Ідола й Голіафа, колись не було або не буде. Цією дитячою брехнею у кінці десятого після Христа віку християнський Всесвіт так розхвилював, що всі так боялися кінця світу, як мореплавці у велику бурю загибелі корабля^a.

^a Ось слово, що приголомшило тоді Всесвіт: "Зв'язав сатану на тисячу літ". Боялися, щоб не розв'язався губитель.

Уяви собі, душе моя, тодішні муки душ християнських від цього змія. Вони ж не сім днів, як на морі, тривали, а... і кинули Христову філософію у найбільше презирство й наругу, коли нарешті відкрилося, що всі погани гідно й праведно християнську цю бісовість висміювали й нині висміюють¹⁸. І як у самих дверях і, за прислів'ям, на першому скоку бреше, так і в найперший день непостійний: "Хай буде світло!"

Звідки ж світло це, коли всі небесні світила з'явилися на четвертий день? І як день може бути без сонця? Блаженна природа постійна. Все, що нині є, те завжди не є постійне. Такими нісенітницями через усю седмицю відригує, наче був глядачем вселенського цього чудотворного театру, і начебто

потреба знати – чи спершу цвіт, чи народився гриб? Нарешті, всю цю божу фабрику дуже грубим юродством запечатав: "Спочив від усіх справ своїх"¹⁹.

Наче втомлений, більше нічого не міг сотворити. А якщо б це не завадило, то обов'язково у нас нині з'явилися б безхвості леви, крилаті черепахи й кобили, хвостаті зайці, однорогі воли, солодкоголосі перепели, пухо-соболіні їжаки, чотириокі й чотиривухі судді, правдолюбні крутії й наклепники, премудрі (кажучи по-тевтонськи) шпіцбуби, по-малоросійськи – мудрі дурні та інші чудовиська й виродки, а за ними б услід, як Єлисеєве залізо, виплило б (кажучи по-римськи) *regretuum mobile* і філософський, що все європейське болото перетворює на золото, камінь... Нині ж все це засіло у божій безодні²⁰. Послухай, душе моя! Від цього ж джерела, що потоп фальшивих вод вибльовує, утікав Яків, як пишеться: "Пішов Яків від джерела проклятого й увійшов у Харрань", там, де сіла й судить вічна дружба й правда. А як у Бога відняв божу невтомність, так сам собі чуже й неспоріднене засвоїв, тобто людську мову: "Говорить змії жінці".

Д у ш а. Почала й я відчувати нісенітницю в цих словах: "Спочив", "Було світло". Це означає світлий і сонячний час. Потім, наче безпам'ятний, розповідає про сонце, наче його не було, а створюється нове. Якщо ж першого дня сонячна погода й світлість створені без сонця, то навіщо створювати сонце? Не складно бреше.

Д у х. О душе моя! Знай, що Біблію читати й брехню його рахувати – це одне й те ж. "Насадив Господь Бог рай в Едемі на сході". От базікало! Сад насадив у саду. Єврейське слово Едем означає те ж саме, що й сад. Звідки ж на цей (так би мовити) садовий сад дивитися, щоб він здавався на сході? Та видко, що в нього, як сонце, так не один і схід. "Пізнав Каїн жінку свою". О безсоромний буєслов! Забув, що, за його казкою, не було на світі, крім чотирьох чоловік. Де ж він узяв собі жінку, крім матері?

Д у ш а. Мені й те нісенітницею здається: "Бога ходячого в раю..." Як змінює місце всюдисущий?

Д у х. Та цей наклепник нашепче тобі, голубко моя, що Бог плаче, злиться, спить, розкаюється. "Подумав Бог... і розміркував, як сотворити людину". Потім розкаже, що люди перетворюються на соляні стовпи, здійсмаються до планет, їздять колясками по морському дну й у повітрі, сонце, наче карета, зупиняється й здає назад, залізо плаває, ріки по-

вертаються, від звуку труб розвалюються мури міста, гори, наче барани, скачуть, ріки плещуть руками, діброви й поля радіють, вовки з вівцями дружать, воли з левами пасуться, граються хлопчики з гаспидами, встають мертві кості, падають з яблунь небесні світила, а з хмар – круп'яна каша з перепілками, із води робиться вино, а німі, напившись, розмовляють і чудово співають і ін., і ін.²¹ "Рись спочине з козлицем". "І віл, і ведмідь разом". Ах! "Не знаю змія, що повзе по камені!" – гукає Соломон. Бачиш, що змій по брехні повзе, брехню жере, брехнею ригає. Не знай і ти його, о душе моя! Яка твердість у його наступній мові? "Всякого жиру й всякої крові хай не їсть". Потім, забувши сказане, говорить: "Нагодував їх жиром". "Пийте із неї всі, це кров моя..." І чи багато смаку в таких словах: "Хай відбере жрець від жертви пам'ять її". "Хай покладе жрець пам'ять її на вівтар". "Всякий дар жертви вашої хай сіллю посолиться"? Яка ж приємність і в цих непосолених словах?

"Збивай молоко, і буде масло!" "Якщо ніздрі шкрябаєш, виступить кров". "Дасте їй із плодів уст її, і хай буде восхвалений у воротах муж її..." Що худіше, гірше й несмачніше, як оце: "З потоку на дорозі п'є: через це вознесе голову"? Що більш сороміцьке й шкідливе, як поведінка Лота в печері? А оце вже брехливіше від усякої брехні: "Все підкорив ти під ноги його". Крім звірів і гадів, скільки тисяч крихітних, літаючих і повзучих звірків ссуть кров людську і поїдають труди її крові й поту! Нарешті, глянь, душе моя! Змилуйся й постраждай за незліченних, позбавлених вінка мучеників – за тих нещасних страдників, які, зваблені лестоцями цього мучителя, викололи собі спокушаючі очі, вирізали для царства небесного свої сім'яники й оскопили самовільно, або раптом багато самих себе спалили. Бог вірою, а він марновірством таємно ловить. Марновірство роздразнило премилосердного цісаря Тита: начебто Біблія не веліла коритися царям. І те ж саме зрівняло з Землею єрусалимські мури²². Глянь, будь ласка, на всю земну кулю й на весь бідний рід людський. Чи не бачиш, яким болісним і тяжким потопом єресей, чвар, марновірств, багатовір'я й різновір'я хвилюється, збурюється, потопляється! А цей же весь потоп не зверху нам даний, а пекельна зміїна паща, відригуючи, виригнула, вибльовуючи, виблювала, бо ж пишеться: "Слова потопні, мова облесна". "Охорони мене, Господи, від людини лукавої..." Скажи ж тепер, душечко моя, чи не гідний

цей змії за такі блюваки, нісенітниці, рани, муки всесвітнього сміху, огиди й лайки?

"...Сотворив ти лаяти його".

ГЛАВА 4-та

ТРИВАЄ СУД НАД ЗМІЄМ

Д у ш а. Якщо цей змії підвладний всесвітньому судові, то й ми можемо бути над ним суддями. Чи не він є той Даниїлів бовван, стертий філософським, краще скажу ізраїльським каменем!... Недавно я сміялася з того, що він до Авраама привів трьох гостей, і в Содом відправив лиш двох, а третій де? З воза, за приказкою, вбився?... Звичайно, гості стояли на горі. "Три мужі стояли над ним". Проте ж не сказав: з'явився йому Бог не біля гори, а біля дуба. Смішно й оте: "Не минай мене, раба твого". Потім: "І обмиються ноги ваші". Отже, у Авраама троє, двоє і один гість є одне й те ж. Чи не це є по-німецьки шпіцбуб, по-грецьки химера, химара, а в нас те ж саме, що мара?...

Д у х. Цис-сис-сис!... Тихіше, тихіше, голубко моя! Оглядайся, як притча вчить, на задні колеса. Не поспішай! Ах, щоб не пожер тебе дракон і потоп! Ридає мати, яка народила зухвалого сина. О, щоб не ридала й тобі! Отих невінчаних страдників хто погубив? Суд наглий. Всесвітній, що всі роди бід вічно збурює, на всі роди і всі віки й людей наводить потоп хто? Суд наглий. Рятівну оту від потопу піраміду здійснити в стовпотворінні завадив хто? Мови злив і слова змішав, які породили всіх роздорів і різновір'я ересі, хто? Суд наглий. Хто найсолодший для Бога музичний орган, тобто Біблію, поганоголосою й незлагодженою сотворив і розладнав? Хто навчив цю Єву співати пісні не Богу Якова, а бездушному деїрському ідолові, світові цьому? Суд наглий. Співають у костелах в день Святого Духа: "Злагоджено зазвучала пищальна пісня" тощо.

Та краще було так співати: "Незлагоджено зазвучала..." Через це вигнано з раю Адама, з розстроєним своїм Псалтирем і з незлагодженими своїми гуслами. Гей, душе моя! Уникай суду наглого, обережно суди суд божий. Чи знаєш, що таке Біблія? Вона ж бо є отой стародавній Σφίγξ (сфінкс), лев-діва,

або лево-діва. Разом лев і діва. Це зустрічає тебе, обходячи Всесвіт, шукаючий, наче лев, щоб кого проковтнути, а хто ж зустрічає? Отой Давидів шибеник, мор і біс полудневий. Ось тобі сфінкс! А ти дримаєш і граєшся! Чи не чуєш Соломона: "Хто любить біду, гідний її". Чи розумієш, як нині зустрічає й очікує тебе – або преблаженна перемога, або цілковита біда? Якщо розгадаєш собі загадку, якщо досягнеш отого гостро-гірного міста, міста Давир, міста премудрості й грамоти її премудрої, міста отого апокаліпсного, міста коштовно-камінного, єдиного, улюбленого Давидові отого міста, "хто заведе мене у місто утверджене?" Це мир тобі та милість на всі дні життя твого! І діва, і жінка твоя це, як лоза виноградна, в стінах дому твого тілесного народить тобі синів сіонських і дочок єрусалимських, не із крові, а від Бога народжуваних, як пишеться: "Блаженний, хто має своїх родичів у Сіоні й племя своє в Єрусалимі". Оцьому-то переможцеві вишнього міста муж божий Халеб дає в подружжя найкрасивішу з усіх плотських світу цього наречених, не наречену ще дочку свою Асхань оту: "Цю полюбив я від юності моєї й насмілився привести собі наречену, хай не зав'яне краса її". Якщо ж по-самсонівськи лева цього, гострозорого сторожа й пестуна діви цієї, наче дракона, що стереже золоте руно, не роздереш, – о, тоді-то замість Асхані твоєї солодкого соку отого: "Гортань її – насолода" – зустрінуть тебе псячі мухи, "що згноюють солодкість елею, і шершні й горе інше". "Горе тим, хто називає гірке солодким". "Нагодую їх полином". "Пошлю на них звірів". "Зуби їх – зуби лева, що вбивають душу".

Роздери лева, душе моя, щоб він не роздер тебе. Роздереш, якщо уникнеш наглого суду. Уникнеш, якщо буде Господь Бог твій з тобою. У злобному обличчі доброї людини ховається блаженне серце. "Слова мудрих, наче вбиті цвяхи". О, обережно ходи біля них, душе моя. Кожне біблійне слово прибите цвяхом отим: "Прибив цвяхом твоїм плоть мою". І всякий голос її є отой левиний рев: "Як лев, зареве Господь". Тоді роздереш, коли розбереш, а знайшовши сік істини, Заспіваєш з Ісайєю: "У скарбах порятунок наш".

Знаю. Тебе ж спокусили Авраамові гості. Прошу їх не принижувати й не лаяти. Видко, що не дурниця це й не нісенітниця, коли кажуть, що єврейська Біблія тим же стилем починається: "Спершу сотворив Боги це небо і оцю землю". Розжуй! Сотворив? Це означає один. Боги? Це означає не один.

Подібно пишеться й про отих мандрівників: "Зійшовши ж, – мандрівник каже, побачу". Потім: "Ми губимо, – каже той же мандрівник, – місце оце". Я і ми? Бачиш, що тут означає те ж саме. Якщо хто з Піфагором зрозумів фігурний *трикутник*, що зображає істину, той бачить, що в ньому 3, 2 і 1 є одне й те ж²³.

Трійця в одиниці та одиниця в трійці бути не може, хіба одиниця. Та хто ж *єдиний*, тільки один *Бог*. Всі створіння – це плоть, розумій: сплетена сітка, склеєний пісок, зліплений порошок, що ділиться до своєї безконечності, відповідаючи своїм поділом і перетином протилежному божому єству, що простерте своєю одиничністю у неподільну безконечність і в безконечну неподільність. Бо всяке створіння є пересічна природа. Вона не причетна до всеблаженної отої одиниці: "Єдине є на потребу". І тим більше зі святою трійцею немає частини створіння. Ця Агар²⁴ є велика бідність і бідна ота численність. "Марфо! Марфо! Турбуєшся й говориш багато про що..." Єдине начало, а початкова єдність всі створіння випереджає: це кут! Та, що сотворила плоть і вселилася в неї: це кут! Від зниклої плоті залишилась: це кут! Ось тобі, горлице моя, єгипетський трикутник! Ось чому закохався в нього мудрець самоський!²⁵ Хто не знає себе і Бога, той цим спокушається й лається. Світлі ж ангели осявають смисли, звеселяючись, бо з нами Бог. Трикутник, квадрат, коло, сонце, проскурка з вирізаним посередині й вийнятим євреєм квадратом чи трикутником, переламана, просто кажучи, розтлумачена Луці й Клеопі²⁶, – все це утворює єдиність.

Д у ш а. "Радій, ковчег, духом позолочений!" Нині чую! Нині бачу! Ти мати й дім... Це! Бачу духа божого, що ширяє поверх потопних вод. Бачу

одне, а це троє. Бачу троє, а це одне... Та як двоє і одне!... Дивується розум... Покарай мене, Господи, і скараюсь. Викрий мене, і полюблю тебе.

Д у х. О нетямуща й заскорузла! Від лику буйних дів дів! І чи цього не втямиш? Поклади в одне кінець і початок. Гей! Будь мені видющою, наче Ноева голубка, щоб тебе не причислили до отого нещасного хору й не погубили потопом. "Зменшилось добрих дів". "Погрузли, наче олово у водах".

Будь же й ти суддею, та гляди; праведний суд суди. Не лише на лице дивись, і не оцінюй світлицю за кутками, а за змолоченою шкаралупою – горіх. Адже знаєш, що є змій, знай же, що він же є й Бог. Фальшивий, але й істинний. Юродивий, але й премудрий. Злий, та він же і добрий. "Який добрий Бог Ізраїлів до правих і мудрих дів!" Якщо в ньому будеш бачити лиш злість і плоть, то не перестане тебе ранили й жити нею, як пишеться: "Приклади їм зло, Господи, приклади". Кому? "Славним землі". Як може земля, плоть, гній славитися в домі божому? Зовсім не радить Мойсеєві дивитись на своє лице Бог. Це означає бачити в Біблії землю й пітьму, а їсти отруту. Содомляни всі – юнаки й старці їх – перед сном увечері бродять біля дому божого, та завжди голодні, як пес.

Д у ш а. Я за те, щоб він не був дошкульним. Тоді я б не лаяла його і не боялася б його смертельного жала. Та що з ним робити?

Д у х. Вчинити праведний суд йому. – ось що! І точно пізнати силу духа його. Тоді мале дитя його поведе.

Д у ш а. Як же це зробити?

Д у х. Знести й підняти від землі ввєрх. Тоді з'явиться його рятівна сила, як він сам зізнається: "Коли ж вознесете сина людського, тоді зрозумієте, що я є". Правдиво кажучи: що я значу? І що я є? Нині ж сидите на місці моїх губителів і незлобну мою невинність убиваєте. А ця ж, нарешті, є не хибна печать віри, щоб підняти змія цього чудного, як пишеться: "Знамення віруючим; мовами заговорять новими; змія візьмуть, вознесуть..."

Д у ш а. Хто ж може його підняти?... А піднявши, куди його дівати? Хіба на шию повісити?

Д у х. Гори переносить і змія підіймає хто? Віра. Підніми спершу не зміїне, а твоє власне серце, куди? До вічного, а змій по твоєму сліду самовільно вознесеться в гору і повисне на дереві, а тобі на шії.

Д у ш а. От біда! Загризе...

Д у х. О дурепа! Не біда, а спасіння... Він лиш тоді шкідливий, коли по землі повзає.

Д у ш а. Скажи, батьку, ясніше, як повисне на дереві? Ми дерево розуміємо те, що хрест, шибениця...

Д у х. Скажи краще так: ми повзаємо по землі, наче немовлята, а за нами повзе і змії. І хто вас поставить (на ноги)? Хай не виходить із пам'яті тобі пресвітла (чуєш, дочко) седмиця божих гір! Вони є сім райських яблунь, сім же, як одна, що народжують плід вічного життя. Тепер відчуй солодкий оцей голос нареченої: "Як яблуня серед дерев літніх, так брат мій серед синів". "Покладіть мене в яблуках; під яблунею збудив тебе". "Там народила тебе мати твоя". Чи бачиш: куди вгору здіймається і на якому дереві вішається? Та же й Ісайя через райське дерево життя розуміє седмицю: "Як дні дерева життя, будуть дні людей моїх".

Повішений на цьому посадженому при джерелах вод дереві, з нечестивого мужа блаженним, із повзучого божественним, із отруйного робиться рятівним, із мертвого – живим... Послухай, як Ісайя про всіх Ноевих, або біблійних скотів, звірів і про самого змія благовістить: "Не пошкодять і не погублять?" Та зверни увагу, де не пошкодять? "На горі-бо святій моїй". "Вовки й ягнята повинні пастися разом". "Лев, наче віл, з'їсть солону, а змія – землю".

Якщо ж мені скажеш, що він без гори їв землю і за це проклятий Богом, то не через те він проклятий, що жер не на горі, без гори, не на горах святих. Не за те, що їв землю. Вся система світу цього є земля й порошок, вода плинна й тїнь псам, яка минає. Належало йому їсти й пити з Клеопою, а де? На шляху суботньому, або з Петром на з небес спущеному килимі чи скатертині, або з Павлом біля столу семистовпного дому, або у світлиці з апостолами, що омивають ноги, тобто з Ізраїлем. А де ж? Там, перед Богом. У той час він був би благополучний, як написано: "З потоку на шляху п'є: через це зведе голову", "Вознесу тебе, Господи, як підняв мене ти".

А звівши свою голову, міг би тоді трохи звести й усе своє тіло, як сам зізнається: "Якщо я буду відірваний від землі, тоді все притягну до себе".

Д у ш а. Чому світла седмиця є шлях і потік?

Д у х. Тому що вона є драбина, що все зводить до Бога. Лиш він добрий і високий. А потік тому, що напуває всю біблійну землю, налаштуваючи до плодоношення всю неплодну фігуральних створінь п'ятьми п'ятьми. Тому пишеться: "Джерело виходило із землі і напоїло все лице землі". Лице є те ж саме, що й фігура, емблема, образ: "Хай моє лице не з'явиться тобі". "Просвіти лице твоє, і врятуємось".

Д у ш а. Скажи мені: коли просвітлюється лице Боже? Бо ж сонце і день світлі самі собою.

Д у х. Аж ніяк! Будь-яка стихія є п'ятьма. А просвітлюється лице боже тоді, коли у серці сонячної фігури з'являється слава Божа. У той час світає в сонці не вечірнє світло, а у дні його тьмяному зоріє денний ранок незахідного віку. І це означає: "У світлі твоєму побачимо світло".

Із седмиці днів сім проповідей виводить Давид Богові. Так мудрувати радить і іншим: "Благовістять-бо день за днем". Іоїль же: "Затрубить сурмою в Сіоні", "Проповідайте у горі моїй святій". А що проповідувати? Ось що: "І приходять день господній", "І близький день п'ятьми й бурі, день хмари й імлі".

Тьху! Як же не близько? Він сховався у нашому похмурому й буремному дні. Він так нашим днем пожертвий, як Иона китом²⁷. І наче закритий стіною: "То цей стоїть за стіною нашою". Та стіни відсунуться геть, а злий день виблює добрий: "День днєві відригує слово", тобто мудрому із похмурого дня виходить розум вічного дня. У той час фігура, що таїть в утробі своїй того, хто зодягається світлом, наче ризою, як троянда й лілія; видає приємні запахи: "Поки дихає день, і зрушаться сіни". "Смирна, й стакта, й касія від риз твоїх".

Д у ш а. А чи я не вгадаю? Наш темний день і сонце – це гора горя. А день Божий – це із гори мамврійський дуб. Напевно, він високий, якщо авраамський бенкет під ним...

Д у х. Ось тоді й просвітлюється лице Боже, тобто сонце, коли з нього проросло дерево премудрості. Отут-то бенкет: "Як у тіні його (тобто сонця) мудрість, так само печера посріблена й джерело розуму премудрості, що виходить із неї, оживляє". У той час оновлюється вся земля. "Дана їм всяка влада..." "Дмухнув, і сказав їм: прийміть Дух Святий". "Поки дихає день..."

Д у ш а. Боже мій! Як я насолодилась фігурою цією! Вона мені мила. О благовидний образ! Прекрасне лице вічного! Найсвітліше око! Воно оглядає й освітлює всю землю! Хто тобою досхочу насолодиться! О позолочена вічністю печера й ковчег божий, який рятує від потопу всесвітнього! Ти сонце, храм таємного сонця й поселення Бога Якового. Співай і заспівай коханому твоєму, о прекрасна серед жінок! День і вечір співай! Ніч і ранок співай! Всі сотворіння сплять. Ти ж і прекрасна сестра твоя місяць не дримає, співаючи оцю пісню: "Брат мій мені, і я йому..." Любо мені дивитися, що до верховної цієї фігури всі інші сходяться. А ця цариця цариця веде до брата свого незліченне стадо дівичь. "Отроковиці полюбили тебе". "У пахощі мира твого течемо". "Приведуть до царя дів слідом за нею".

Ці є цариці й чисті наліжниці царя небесного: "Зрадіємо й звеселимося про тебе".

Д у х. Хвалю твоє мудрування, любя моя голубко! Хто знемагає у вірі, хай їсть оте зілля й траву: "Всяка плоть – то сіно". Та твого віку зубам соромно ссати молоко. Розкушуй і шукай у шкаралупах зерно вічності. Дім Божий не даремно названий ліщиною, розумій: горіховим садом. У ньому-то Авраам і Яків будують жертovníк і під час тієї трапези розмовляють з Богом. Один у світлій седмиці під днем розуміє просто день. А інший жує кожен її день, щоб відчути смак животворної правди і дня господнього, за отим: "Збережи нас у твоїй святині весь день навчатися правди твоєї". І оце-то є: "Один же розмірковує день за днем, інший же судить на всякий день". Хай же буде смак і премудрість у досконалих, яким є отой: "Господи, очі твої дивляться на віру". Якщо ж семисонячні очі седмиці дивляться на віру, а віра виявляє невидиме й нове створіння, тоді видко, що Єремія, який сказав це, не був серед цих: "Той розмірковує день за днем".

Д у ш а. А де мої дочки єрусалимські? Я скучила без них. Де гарніша від лілій цих дівичь наставниця? Куди вона поспішає? То бажає прохолоди. "Бо ж у тінь його побажала". То просить: "Введіть мене у дім вина". То хвалиться: "Піду собі до гори Смирнинської", "Утвердіть мене в мирі". Навіщо їй у шинок ходити? Захотілось вина і запашних помад?

Д у х. Вона йде прямо у гірне до свого батька. Запалила її любов. Палким бажанням жадає з ним повеселитися й напитися прісного й свіжого,

нововичавленого вина, яке по-римськи називається муст. Погуляти їй хочеться. Вона йде до Лота.

Д у ш а. Та куди ж подівся її коханий? Хіба вже їй з ним наскучило? Навіщо їй до Лота?

Д у х. Хоче поспати з батечком. Так, як дівчатка з Давидом, а Давид з вічним спокоєм, "І полечу, і спочину". Спершу його турбували дівчатка. "Поспав-бо збентежений". Жаліється, наче роздратований. Потім радісно кричить: "Цей спокій мій!..." Вино і спокій приваблюють найстаршу дочку Лотову, а вона й молодших стадо сестер тягне сюди ж. Та не вважай же чисту оцю голубку блудницею. Її батько, і брат, і наречений, і друг, і пан є те ж саме.

Д у ш а. Що означає печера Лотова?

Д у х. Вона є сонячний чертог того: "Я квітка польова і лілія долин". Лот, по-грецьки стакти, є жир і клей із ароматних дерев. Згадай дерево життя. "Пахощі мира твого кращі за всі аромати". "Зрадіймо й возвеселімося про тебе". "Ви друзі мої". "Пили ж і впилися з ним". "Я не повинен пити із плода лози, поки п'ю нове..."

Відчувай, душе моя, що Ісус не п'є вина, а очікує якогось дня Навинового, якого не було, ані не буде інший довіку. У той єдиний день бажає як паску їсти, так і пити муст, тобто не хмільне, а солодке й новогронне вино, подібне до прісного.

Д у ш а. Я згадала брехню зміїну, наче муст міг -зробити п'яним Лота. Та де було взяти старого вина втікачам? А диких грон можна знайти вдосталь.

Д у х. Прошу, облиш старе й нове вино з прісним хлібом і паскою! Хай пропаде, наче дим, уся тлінь від блиску найсолодшої істини! Царство Боже не пожива й пиття. Все тлінь і фальш, крім лиш вічності. Вона є істина Божа. Все жуй, вари й перетворюй у центр і в кінець біблійний: розумій, у сік твого серця. Ось як! Печаль цього світу подібна до п'яного вина. Сумний, наче п'яний, буває розслаблений, млосний і журливий. Ось вино розчулення! "Напоїв ти нас вином розчулення". А вічна істина – це найсолодший муст і нектар, який додає не суму, а куражу й сили. Ось що значить: "Доки п'ю нове" та ін. П'яні й слабі є всі фігури без вічності. "Укріпіться, руки розслаблені". "Це Бог наш суд воздає". "Тоді скочить кульгавий, як олень..." Згадай семистовпний дім премудрості. Як ти розумієш фігуру дому цього?

Д у ш а. Я досі розуміла, ніби цей дім на стовпах опертий або на них утверджений.

Д у х. Не зваблюйся же і знай, що тут стовп означає не те, що у римлян columna, а те, що у них turris, а у греків πύργος, тобто висока споруда на зразок круглого чи квадратного стовпа. У нас називається башта, бійниця (propugnaculum), або терем, як видно із малоросійської пісні:

Понад морем глибоким
Стоїть терем високий²⁸

Такий був стовп давній, що називався Φαρός при гирлі ріки Нілу, над морем. Голова його дихала полум'ям, яке вночі було видно з далекої відстані, що вказувало шлях мореплавцям до гавані. При цьому стовпі 70 тлумачів перетлумачили по-грецьки Біблію²⁹. Тут щороку святкувалася пам'ять такої великої справи. Чудо з семи давніх чудес цей вищий за хмари стовп. Ось тобі тверді, що утверджують дім вічного, стовпи: сім днів, сім сонць, але одне, і сім очей, але одне, і сім вогнів, та один вогонь, і сім стовпів, та один стовп. "Стовп твердині від лиця ворожого". Ці сім теремів, що підносять свої голови вище хмар, є пресвітлі чертоги Вишнього, із незліченних світлиць вибрані світлиці, весь премудрого нашого Соломона храм, чудо Всесвіту, яке просвітлює й захищає. "Сім цих є очі господні..."

Благословив Бог день сьомий. "У той спочив від усіх справ своїх". "О Ізраїлю! Який великий дім божий! Великий і не має кінця". Чи не сонце є для нього нерукотворний храм? "Який дім мені збудуєте?" – каже Господь. У цьому стовпі, зійшовши, зробив зміщування, а дмухнувши у цій же світлиці запашною своєю бурею, сотворив поділ мов на всій цій землі. У цьому наметі вверх здіймався росоносний вогонь і вогняний холод Духа Святого на апостолів. Отут-то й сп'яніли апостоли. "Пили ж і впилися з ним". Напилися вони не для того, щоб зів'янути, падати, повзати й спати на землі. Плоттю не були збуджені Дух вічного зігрів серце їх. Звідси кураж, нові думки, дивна мова, чудесна сила, ясні слова їх... Ось рід пияцтва або вид його. А як учитель їх не п'є вина, не дочекавши якогось дня, що є причиною отого нового пиття: "До дня того: коли" та ін. і не їсть паски без світлиці якогось чоловіка, так і

учні його з'явилися п'яними перед народом ось коли: "Бо є третя година дня". Третя година, третій день – це вічність воскресіння й царство.

Д у ш а. Скажи мені, отче мій, навіщо там же крім якогось дня великого і крім дому якогось згадується й про Царство Боже? "Я не повинен їсти, поки не скінчаться у Царстві Божому".

Д у х. Чому дрімаєш? Чи не чуєш, що третій день і царство є те ж саме? Не забувай, що світла седмиця є стовп, місто, дім і престол митрополичий. Тут сидить, судить і є начальником над земними племенами той: "Ти хто? І каже їм Ісус: початок". Сонце є день, стовп – світлиця. Тут Царство Боже, тобто правління, влада й початок. "Дасть йому Господь Бог престол Давида, батька його". "Це Бог наш суд віддає!"

Д у ш а. Я чула, начебто краще читати: "Казав, що соком наповнені", ніж отак: "Що вином наповнені".

Д у х. Як хочеш, читай, але міркуй про Бога. Бо ж про вино можна сказати те ж саме, що й про воду: "Це ж говорить про духа".

Д у ш а. Чи це не той стовп хмарний і вогняний, що вдень і вночі веде Ізраїля?

Д у х. Це саме той.

Д у ш а. Чому ж у римській Біблії читають: *in columna nubis*, тобто у стовпі хмарному, а не читають: *in turri nubis*?

Д у х. Спіткнувся тлумач. Правда й пристойність кричить, хай стовп буде стовповидним житлом. Так само спотикаються художники, що зображають Симеона Стовпника³⁰ на колоні, а не у виноградній світличці з балконцем, як видно із притчі: "Створив точило і стовп", тобто світличку в винограді. Чого ти посміхнулась?

Д у ш а. Знаєш, Господи, і тайни мої. У кафедральному Софійському храмі головна ікона, що зображає дім премудрості, виставила сім колон, які підтримують стіну. Нині бачу їх обман. Крім того, сміх мій спричинили книжники безмінервні³¹. Вони Діогена³² загнали в бочку. Одне нерозжоване слово породжує смішні нісенітниці. Як можна жити в бочці або на колоні?

Д у х. Та не будь дуже цікава до ганчір'я та лахміття. Термін, або слово, є лахміття! Шлях ізраїльський не до них, а через них. Забудь стовпи твої. Спіши до отих нерукотворних: "Багатство у стовпостінах твоїх". Там бенкет, трапеза, хліб, вино, і кімната нареченої, і наречена. "Ведіть мене у дім вина".

"Піду собі до гори Смирненської". Там Єрусалим. Там мені мир. "Звеселився від тих, що сказали мені: у дім Господній підемо". "Там сіли престоли на суд". З цієї гори Дебора винесла суд на Сисару³³. Із цього куреня Йаїль, вирвавши кіл, пробила йому через око наскрізь голову. Із цього міста Юдіф вийшла й відтяла голову Олоферну. Із цього стовпа жінка відламком жорна розбила Авімелеху тім'я. Із цього дому принесла Авигея Давидові коханому. Бачиш, душе моя, у який дім бажає наречена?

"Ведіть мене у дім вина!"

Д у ш а. Хотілося б мені знати жінку, що розбила тім'я Авімелеху. Ось героїня!

Д у х. Вона ж наречена нашого Соломона. "Скине ж одна жінка уламок жорна". А не чуєш Соломона? "Єдина моя голубка". Дивись, куди ця голубка веде хор дочок єрусалимських? До воріт їх, куди й Давид хоче приліпитися. "У воротах дочки Сіону". Тут ігумен сидить і їсть хліб свій. Тут свято й торжество. Але де? Чуєш? У полудні, в сонці. "Той Бог наш. Той врятує нас навіки". "Увійди в сад мій, сестро моя". "Їжте, ближні, і пийте, й упийтесь, браття!"

ГЛАВА 5-та

ПРО ЗЛОБУ ЗМІЇНУ

ПІСНЯ³⁴

Хто дасть мені посріблені крила голубині?
Хто дасть орла крила великого нині?
Хай лечу довго, всюди до Бога
З земного краю навіть до раю
І спочину.

Це єхидна лють біжить, це мене сягає!
Це на мене пашу люті відкриває!
Ковтнути хоче. Отрута клекоче.
Зміїще дивний, гаспид допитливий.

Ах, мені горе!

Гірких вод потоки вибльовує, чорний, холодні.
Хмара темна накрила мене! Це морок безодні!
Горе мені нині! Горе єдиній
Гонить без тями мене з дитям.
Нема мені миру...

Д у х. Про що ти, душе моя, думаєш на самотині? Чому ти сумна?

Д у ш а. Амурюся, співаю й плачу в пустелі з улюбленою дочкою ізраїльського князя Єффая єдинородною і з подругами її на горах святих. Плачу з Єремією над Єрусалимом. Страждаю й уболіваю з зайнятою, огорнутою сонцем жінкою, що народжує сина...

Д у х. Плач! Та розумій і розрізняй пору сліз і час сміху. Знай: є ж час, але є й, крім того, і час часів тобто напівчас і отой добрий час: "Очі всіх на тебе сподіваються, і ти даєш їм поживу в добрий час". Плач у притворі й у дверях, щоб зрадіти всередині вітваря. Княжа дочка по горах святих плаче тому, щоб була для Бога радісною жертва. Плач веде до сміху, а сміх у добрий час. Ці дві половини становлять *одне*: як поживу – голод і ситість, зима й літо – плоди, тьма і світло – день, смерть і життя – всяке створіння, добро і зло – нужду й багатство. Господь створив і зліпив воєдино. Але яка мова викликала твої сльози?

Д у ш а. Жаль мене точить про прекрасні дочки єрусалимські. Віддалення від нареченого, знищення свят, переміна на плач торжества, і на попіл перетворення облич... Боюсь, щоб і мене з ними не пожерла буря водна й потоп...

Д у х. Не бійся ж! Глянь вгору! Що це над тобою?

Д у ш а. Ах, боже мій! Бачу дві птиці.

Д у х. Не бійся! Вони прямо над тобою. До тебе спускаються.

Д у ш а. І боюся, й радію.

Д у х. Не бійся! Це тобі небо посилає вісників зі знаменнями, що потоп, який губить Всесвіт, не повинен тобі пошкодити. Замість голубки з маслиноюю гілкою це тобі денний ворон несе яблуко, а прозорливий лелека – гроно виноградне.

Д у ш а. О мати божа!

Д у х. Не торкайся їх ні в якому разі... А лиш прийми від них плоди. Якщо торкнешся – довіку їх не побачиш. Нині ж над головою твоєю, літаючи й звеселяючи, будуть до кінця віку. Амінь.

Inveni portum. Satana, caro, munde valet!

Sat me jactastis. Nunc mihi certa quies.

Це мені гавань! Геть тікай сатано, плоте, світе квітчастий!

Досить мені хвилюватись. Святий спокою, здрастуй!

ГЛАВА 6-та

ПРО ПЕРЕТВОРЕННЯ³⁵

Боже, окропи мене із небес росою,

Щоб, як рожу, плід тобі я приніс з собою.

Яблуко райське

Із саду преображенського.

"Прокинувшись, побачили славу його".

Увесь світ спить... Та ще не так спить, як про праведника сказано: "Якщо впаде, не розіб'ється". Спить глибоко, простягнувшись, наче вбитий об землю. А наставники, що пасуть Ізраїля, не лише не будять, а ще й поглажують: "Спи, не бійся! Місце хороше. Чого лякатися?..." Кажучи: *мир*, а його й не бувало... О блаженний Петро з товаришами своїми! Сам Господь будить їх: "Встаньте й не бійтеся!" "Петро ж і ті, що були з ним, були обтяжені сном". "Встаньте, – каже їм, – підніміться від землі! Тоді вже не бійтеся!" Б'є цих похованих і Павло. "Встань, сплячий! Встань же, о мрець! Воскресни із мертвих, і освітить тебе Христос. Доти землею будеш і не перетворишся у Христа, доки не побачиш світлу небесну людину". І про нього-то мова йде: *"Прокинувшись, бачили славу його"*.

Фамара, невістка Юди, сина Якового, видалася йому блудницею. Не впізнав її тому, що закрила своє обличчя. Але довідавшись, упізнав і сказав: "Виправдалася Фамара краще за мене". Так само сини Ізраїля не могли дивитися на сяюче славою лице Мойсея, людини божої. А на що ж таке вони дивилися? Лиш на покривало, яке затьмарювало світлість його очей. Який же ти, Ізраїлю? Худий воістину! Обрізаний ти плоттю, та не обрізаний ти серцем. Питьма терпима для твоїх очей, а на істину дивитись не зносиш. Лежиш на землі. Блудиш з цією твоєю повією і задоволений нею. Відвертаєш око твоє від Отця твого – око, що лає батька й докучає материній старості. А не видно орлиних пташенят, які б за бажанням Соломона виклювали тобі нещасне твоє око... Так нинішня ницість християнська і точнісінько таким оком дивиться на свого проводиря Христа! Де він народився? Від яких батьків? Скільки жив на світі? Як давно? Чи дві тисячі років вже не буде?... О християнине! Охрещений ти плоттю, та не вмитий смыслом. Навіщо ти зосередив свою цікавість на таких плітках? Чому вище не підіймаєшся? Тут думаєш і заснути? Тут курінь збудувати з Петром? Не знаючи, що говориш... Чи не чуєш, що таке і твій Мойсей каже: "Укрив сором лице моє, ось чому не можуть мене брати мої бачити!" "Чужий був синам матері моєї..." Чи ти до цього часу не знаєш, що це все плоть, і плітки, і тінь, що вкриває дуже високу премудрості гору? Бо ж ця завеса у свій час повинна вся роздертися. Чи це не лицемірство, яке розмірковує про лице небес? Ось рід лукавий і перелюбний, що шукає плотського знамення. Ось квас учення фарисейського!³⁶

Та послухаймо! Чи так учить Христос наодинці любих своїх учнів? Як пізнавати? Що таке істинна людина? Тобто син чоловічий або Христос – це все одно. "За кого мене мають люди?" Слухай, Петре! Скажи мені: як ницість думає? Що таке людина? Знаю, що помиляються. А ти як думаєш? "Ти Христос, син Бога живого". Добре Петро втрапив. Видно, що він крізь порожню плотську завісу проникав голубиним оком якнайдалі. Через те ж до нього й істинний син людський каже: "Блаженний ти, Симоне, з твоїм оком! Воно не дивиться на плоть і кров як на нице поняття, а, оминаючи плоть і кров, знаходить інший рід, рід істинний, рід ізраїльський, рід Отця мого, який не із крові, не від похоті плотської". Слухай, християнине! Слухай з твоїм язичницьким серцем! Чи довго тобі лежати на землі? Чи будеш ти

колись людиною? Не будеш! Чому? Тому що на плотську завісу задивився. А на лице істинної божої людини дивитись ніяк твоєму окові нестерпно. Не перетворишся, друже мій, із земного в небесного доти, поки не побачиш Христа. Доки не пізнаєш, що таке істинна людина. Не продереш очей твоїх доти, поки плоть і кров триматимуть твоє серце. Та чи довго триматимуть? Поки зізнаєшся, що твоя плоть і кров – це прах і нікчемність. Сюди завела тебе твоя власна думка. Чи не так? Точнісінько так: "Із слави своєї були скинуті".

Позбавлені божої слави, навчилися ми судити нашу братію за плоттю. Так і на самого Христа дивимось. Лиш саму марноту на ньому примічаємо. А на нього самого і на славу його не дивимось. Правда, що Павло каже: "Перетворить же тіло смирення нашого, щоб воно було подібне до тіла плоті його". Не сперечаюся. Та чи так ти дивишся на Христа, як Павло? Він хвалиться: "Не знаю з плоті Христа. Знаю ж людину, що пройшла небеса, створену згідно з Богом у правді й преподобі істини". Оцю ж то людину він і ефес'янам доручає й вихваляє: істиною не була плоть ніколи. Плоть і облуда – одне й те ж. А хто любить цього ідола, і сам такий же. А коли плоть є фальш і порожнеча, тоді вона не є людина. Чи чув ти книгу спорідненості істинної людини, сина Давидового, сина Авраамового?

Яків народив Юду, Юда народив Фареса від Фамари і ін. Знай же, що ця книга є книга вічна, книга божя, книга небесна і не має в собі нікого, крім ізраїльського роду.

"Не зберу соборів їх із крові і не пом'яну імен їх". Цього ж роду є і наш Христос. Втім, що рід ізраїльський не вмирає, слухай Йоїля: "Наче ранок, розтечуться по горах люди міцні й численні. Подібних до них не було відвіку. І по них не додається до літ у рід і рід".

Якщо б можна до їх літ щось додати, тоді вони мали б кінець, а тепер вони самі є кінець усього. Не є кінцем те, після чого йде ще щось, а цей рід сам є кінець усього. Залишок не є в язичниках і не є хребет у створіннях. Хребет божий, а залишок Ізраїлів. І лиш залишок врятується. Все ж інше повз проходить. "Знищуються погани, наче вода, що повз тече". "Залишки нечестивих використовуються".

А що Йоїль саме про рід ізраїльський це співає, то слухай Мойсея, людину божу, родича Христового і того, хто розмовляє з Христом на Фаворі

про вихід його, тобто про залишок: "Блаженний ти, Ізраїлю". "Хто подібний до тебе, роде, рятований Господом?" "Захистить помічний твій. І меч – хвала твоя". "І збрешуть тобі вороги твої, тобто помиляться і не дізнаються". "І ти на шию їх наступиш..."

Бачиш, що хто судить Ізраїля за плоттю, дивиться лиш на зовнішність смирення Христового, не розуміє, як у смиренні його суд його вознісся (піднявся високо, високо), є ворог Христа із тих; кого Павло називає ворогами хреста Христового, у Мойсеевих словах мечем названого. "Меч – хвала твоя", який у Єремії всю плотть так, як хрест, січе, вбиває, умертвляє.

Продеремо ж, о мертва й безсутнісна тіне, очі наші й звикле до плотської пітьми око наше, зводячи потихеньку в гірне, навчимо дивитись на Ізраїля, тобто на істинного чоловіка, оминаючи покривало плоті. Ось нас, що сплять на землі, будить Павло: "Вишніх шукайте! Про гірне мудруйте! Навіщо про стихії турбуєтесь? Коли ж Христос з'явиться, життя ваше, істинна жива людина, тоді й ви з'явитесь у славі..." Будить і Єремія ось як: "Чому ми сидимо? Згуртуйтеся і ввійдемо в міста-твердині й упадемо там перед Господом, що сотворив нас... Там, а не тут, у стихіях, очікував миру й не був добрим..."

О істинний, нетлінний ізраїльський боже! Блисни світлом твоїм на нас стільки, скільки може принаймні стерпіти наше око. Щоб ідучи в світлі лиця твого й непомітно у нове перетворюючись, ми сягнули у всерадісне й найостаннішого нашого волоска *воскресіння*. Тобі слава, з твоїм чоловіком і зі святим твоїм духом. Амінь!

"Прокинувшись, бачили славу його".

Ось так ворон, прокаркавши над головою, піднявся вгору, але не розлучився, виконуючи написане: "Де труп, там зберуться орли". "Птахи хай розмножаться на землі!"

ГЛАВА 7-ма

ПРО ВОСКРЕСІННЯ

Боже, окропи мене Із небес росою,
Красне гроно я тобі вирощу любов'ю.
Гроно райське
Із саду воскресенського.

"Хай цілує мене поцілунками уст твоїх!"

Любі учні, не бійтеся! Піднімайтесь сміливо До того, на лице якого ви із-за жаху не могли дивитись на Фаворі.. Слухайте, що каже: "Дерзайте! Мир вам! Радійте!"

Тоді для вас нестерпним був сам погляд його, а нині й слів його пресолодких послухаєте, і поцілунком скріпить з нами вічну дружбу! Вмійте лиш наближатися до нього. Не забувайте ніколи слів просвіщенного ангела, що наставляє вас: "Немає тут! Встав". Ці слова прямісінько вас доведуть до славної істинної людини. Цей є воскресіння й життя ваше. "Хай цілує мене поцілунками уст своїх!"

Зістарівся Авраам їв син. Захотілося йому померти. Та й не дивно. Вже очі його потемніли: зникли очі його, як Давидові, у слово боже. Не міг нічого бачити тут, у світі нашому суєтному, готуючись до блаженної отої смерті: "Блаженні мертві, що вмирають нині в Господі". Забажав поживи. Задовольнив його душу другий син його. "Дякую, сину! Підійди до мене, – каже йому, – і обцілуй мене". І наблизившись цілував його. Щасливий Ісаак! Він під Ісавом знайшов Якова. А ми, навпаки, під пеленами ізраїльського немовляти, під плащаницею Христовою часто знаходимо недруга Ізраїлевого – Ісава. Оцей-то з нами вітається й цілується! Що за причина? Не знаємо, як шукати... Безтямно шукаємо... Багато хто шукає його в одноосібному правлінні цісаря Августа, в часи Тіберієві, у володіннях Пилатових³⁷ і ін. Та всі ж шукають. Де? Тут! У цьому світі! Між мертвими... Будь ласка, пошукай вправніше. "Немає тут!" Багато хто тиняється по Єрусалимах, по Йорданах, по Вифлеємах, по горах Кармільських, по Фаворах, по горбах Синайських і Афінських: нюхають між Євфратами й

Тиграми-ріками. Тут-то він, звичайно, думають: "Ось-ось! Тут Христос! Тут! Ось він!" Гукають й іншим: "Тут Христос!" "Знаю, – волає ангел, – куса розп'ятого шукаєте". "Немає тут! Немає!" Багато хто шукає його у високих світських почестях, у величних домах, за церемоніальними столами тощо. Багато хто шукає, розглядаючись по всьому голубому зореносному зводі, по Сонцю, по Місяцю, по всіх Коперникових світах... "Немає тут!" Шукають у довгих моліннях, у постах, у священних обрядах... Шукають у грошах, у столітньому здоров'ї, у плотському воскресінні, у плотському очей зціленні... "Немає тут!" Що за біда? Та де ж він? Звичайно, тут він, якщо займатися риторикою у проповідях, знати пророчі таємниці, переставляти гори, воскрешати мертвих, роздати маєтки, мучити своє тіло холодом і... Та блискавкоподібний ангел одне їм волає: "Немає тут!" Звичайно ж, його ніде немає, якщо й тут немає. Тьху! Звичайно, друже мій, немає його для тебе. Тому що його не знаєш і не бачиш його... Зніми ж чобіт твій з Мойсеєм. Кинь дурне твоє "тут". Гей! Ім'ям ангельським тобі кажу: умить знайдеш. Що ж тепер залишилось робити?

Паска! "Встань, Господи, хай розсіпляться вороги твої і хай утікають всі, хто ненавидить тебе!... "Підіймайся, любий Ізраїлю, і йди від сили до більшої сили!

Після перемоги Аморрійської³⁸ піднялися сини Ізраїлеві проти заходу. Не сподобалось це цареві Валаку. "Ось, – каже, – якісь нові й дивні люди із Єгипту вийшли й, по горах розтікаючись, вище гір піднялися. Що за чудо?" Посилає послів до чарівника Валаама, щоб винищити рід божий. Прийшли послі. Оголосили цареву волю. "Добре! – сказав Валаам. – Відпочиньте ж тут ніч оцю".

Недарма, друже мій, не велить тобі ангел шукати тут. Бачиш, що в цьому гнізді спочивають вороги роду божого.

Паска! Прийшли до Мойсея потомки Рувимові й Гадові. Просять, щоб він не переводив їх на той бік Йордану для поселення. Дуже ж бо по цей бік земля поживна для худоби, а у нас же худоба... Закричав на них. Мойсей: "Брати ваші підуть на бій. І чи ви сядете тут? І навіщо розбещуєте серце синів Ізраїлевих, щоб не перейшли вони на землю, яку Господь їм дає?" За те, що вони хотіли тут залишитись, так розлютився Господь, що залявся, щоб не ввійти їм у землю, обіцяну Ізраїлю, крім Халева та Ісуса Навина, називаючи

тих, хто тут залишається, людьми, що знають добро і зло, яким, очевидно, був Адам, вигнаний із раю. Ось що наробило прокляте гніздо оце: "Тут".

Паска! "Якщо введе тебе, – каже божий Мойсей, – Господь твій у землю, що знаходиться там, за Йорданом, за шляхом західним, яка цілком відрізняється від єгипетської, тому що вона нагірна й рівна, а що взагалі найкраще, очі господа Бога твого на ній від початку літа й до кінця літа, то будь ласка! Прошу, пагубою згубите все поганське й тлінне, навіть до останнього волоска, крім початків і первістків від волів і овець ваших". "Та не сотворить там все, – каже, – що ви творите тут нині, кожен вигідне перед собою. Бо не прийдете віднині до спокою..." То прошу, друже мій, послухай Мойсея: не шукай тут, тобто у пагубному поганському тлінні, улюблену людину, істинного мужа, брата, і ближнього твого. Шукай його там, по той бік Йордану, за західним, за вечірнім шляхом: не тут, не сьогодні, не нині... Там-то він! Там цей початок померлих і всього тління. А інакше поцілуєшся з якимсь поганином.

Паска! Безтямний книжник Сомнас шукав людину по цей бік Йордану. Що ж йому ангел господній Ісайя каже? Ось що: "Що ти тут? І що тобі тут? І витесав ти тут гріб і сотворив собі на висоті гріб... Це нині господь Саваоф скине, і зітре мужа, і відбере знаряддя твоє і вінець твій славний, і кине тебе у країну велику й безмірну, і там помреш..." Нещасний книжник! Читав пророків, шукав людину, та натрапив на мерця й сам з ним пропав. Звичайно ж, він шукав між посланцями царя Валака, на сідалищі губителів і фізичних чародійників, що обертають усе на плоть і кров. Тому-то ось що про таких каже блаженний муж Йов: "Говорять Господу: відступи від нас. Шляхів тінях знати не хочемо... Будуть же як полова перед вітром, або як порох... Хай побачать очі його своє вбивство... І той був віднесений у гріб і на гробах посторожив. Стало солодким для нього дрібне каміння потоку". Кричить на таких і другий ангел, Михей: "Встань і піди. Бо немає тобі тут спокою через нечистоту. Зотлієте тлінням..." "Чи бачиш ти, – каже третьому ангелу, Єзекілю, Господь, – чи бачив ти, що ці коять? Великі беззаконня дім Ізраїлі в творить тут, віддаляючись від святинь моїх..." О, беззаконне ти тут Що ти накоїло? Відвело ти нас від живої людини до мерців. Від святого мужа до тлінних бовванів і опудал. "Беззаконня, – жалібно каже він, – п'яти моєї обійде мене". Ах! Подало ти нам п'яту його прокляту, а не прекрасну його

голову, хай обцілує нас. Ми лиш п'яту бачимо, поріддя зміїне, що стереже п'яту.

"Поселяться, – каже чоловік, – і приховають..." Та скажи ж, хто тебе заховає, скарбе наш? Хіба ти, відповідає, не бачиш, скільки їх у домі Ізраїлевому? У Святому Письмі? І що вони творять? Самі тут, у гробах, сидять, і мене з собою туди ж волочать, а я мерцем ніколи не бував, крім п'яти моєї. "Багато хто бореться зі мною з висоти". "Потоптали мене вороги мої". "Ті п'яту мою збережуть. Поселяться (тут) і приховають воскресіння моє".

Паска! "Встань! Встань, Єрусалиме! Я є! Я є той, хто втішає тебе! Розумій, хто то є *сущий*".

"Ідіть воротами моїми, і шлях прокладіть людям моїм, і каміння, яке на шляху, розкидайте..." "І це було велике потрясіння! Бо ангел господній, зійшовши з небес, приступив, відвалив камінь..."

"Чого ви тут? Шукаєте чоловіка?... *Немає тут!* Встав!" "Скажи ж, змилосердся, де він?" Відповідь: "Немає його у царстві цих мерців! Він завжди живий. Там його шукайте, у царстві живих! І нині чого ви тут?"

Паска! "Встань! Встань! Воскресни, Єрусалиме!" "А було, коли Ісус був біля Єрихона, то глянувши очима своїми, бачив чоловіка, що стояв перед ним..."

Ось бачиш! Недарма ангел каже: "Там його побачите!" Та де ж там? По той бік (чуєш) Йордану, на святому вже місці, не на тлінному. На землі нагірній, високій, обітованій... Туди-то він глянувши, побачив чоловіка. Упізнав і вклонився йому, володареві своєму.

Паска! "Встань! Встань, Сіоне!" "Обтруси порох..." Глянувши Авраам очима своїми, побачив місце здалеку і каже дітям своїм: "Сидіть тут з віслючам. Я ж і дитина підемо туди..." Бачиш, що й Авраам, покинувши все тутешнє, знайшов істинну людину на горі. Те ж саме, що й там: і, побачивши день його, зрадив. Не можна мати кращих очей, ніж Авраамові. Вони лиш бачать барана, затриманого рогами в саду Савек.

Паска! Рогами прив'язаний до саду Савек. Що означає Савек? Савек означає хмиз. Та чи може хмиз стояти по обидва боки Йордану, перед лицем господнім? Він лиш спалюється всеспаленням. Як ніщо, а чоловік

Ісаак цілий, живий. Та й як йому не бути цілим, коли сам Бог захищає його? "...Щоб йому щось не поробили..."

Видно ж, що він не їсть хмизу, який залишився за плечима, про який Ісайя: "Це всі, як хмиз, вогнем погорять".

А про протилежних до цих із хмизу людей той же ось що (мовить): "Як, каже, небо нове і земля нова, які я творю, є переді мною, так стане сім'я ваше і ім'я ваше..."

Цього ж чоловіка, який стояв, не падав, а вічно перед лицем господнім перебував і Навин бачив. Паска! "Встань, устань, Єрусалиме!" Дав Господь чудотворний посох Мойсееві. Посилає його на звільнення братії своєї з Єгипту. Велить Ааронові зустріти Мойсея. Де ж він зустрічає? Ось де: "Де й зустрів його у горі божій". "І цілувались обидва".

Після звільнення з Єгипту братії ізраїльської бажає бачити Мойсея тесть його, Йофор. Взяв дочку свою, жінку Мойсееву, з двома синами, поїхав у пустелю. Приїхав. Доповіли Мойсееві.

О роде, благословенний Богом вишнім! Прямо подалися на гору Хорив.

"Вийшов же Мойсей назустріч тестеві своєму, і вклонився йому, і цілував його, і вітали один одного, і ввів їх Мойсей у намет:"

Паска! Забороняє якнайсуворіше Мойсей, щоб ми, йдучи від тут туди, нічого з хмизу не заносили, називаючи все таке прокляттям, ідолом і спотиканням на царському цьому шляху. "Вважай добре, гукає, щоб не їсти крові!... Щоб ти не з'їв її! Хай благо тобі буде і синам твоїм по тобі навіки".

Проте ж нетямущий як давній, так і нинішній Ізраїль часто нарікає на Господа.

"І чув Господь, і розгнівався гнівом, розгорівся в ньому вогонь..." Почали жадати єгипетського м'яса. "Добре нам, – кажуть, – було в Єгипті..." "Що це ви плутаєте? Хіба у Господа, крім поганського, не знайдеться м'яса?" І мовить Господь Мойсееві: "Коли не досить буде руки господньої? Нині зрозумієш, чи сягне тебе слово моє, чи ні".

Часто й наша нетямуща твердість у серці говорить і нарікає на Господа. Тьху! Чи можна, щоб була людина без плоті, крові й кісток? Тьху! Що це? Ось гордий і нечутливий хмиз!...

Устань, прокинься, Сіоне! Що ти верзеш! Хто рухає твою землю? Хай вона буде так, як є! Хай тільки Господь дасть тобі благословення своє благословення, як Ісайя каже: "А земля твоя разом з новою населиється" (гл. 62)³⁹.

Лиш тільки те знай, що ти брехня, і суєта, і порожнеча з самою твоєю землею, не взявши за основу землі божої. Тому там же мовиться оце: "Не до вас подібний, якщо виправиш і сотвориш, Єрусалиме, радість на землі". Ти лиш старайся, щоб із твоєї брехливої землі блиснула правда божа. Молися, щоб досяг тебе блаженний отой третій пресвітлого воскресіння день, у який земля Богом здіймає рослинність трав'яну. Чи гадаєш, що твоя лиш земля одна, іншої ж у ній бути не може? Тож залишайся тут при твоїй! Їж її зі змієм проклятим, жери протягом усіх днів твого життя, без життя божого, без життя вічного; якщо думаєш і говориш у серці своєму, що у Господа немає своєї ні землі, ні плоті, ні крові, ні кості, нічого... Не почуєш же всеблаженного голосу цього: "Це нині кість від кісток моїх"!

"Устань! Устань, Єрусалиме!" Слухай вухом іншим про іншу плоть! Чи чуєш: "І процвіте плоть моя"? Чи чуєш про інші кості: "Зрадіють кості смиренні"? Не втаїться кість моя від тебе, її сотворив ти таємно". Слухай Соломона: "Зцілення костям твоїм". У єврейській Біблії: "Прикладання, розумій, нових до старих". Слухай Ісайю: "Кості твої проростуть, наче трава, і розгалужяться, і наслідять роди родів..." Чи бачиш? Кості ці не ті суть, що розсипаються при пеклі. Вони суть перед лицем божим. І оце-то є там.

"І був голос, – гукає Єзекїїль, – коли мені пророкувати. І це потрясіння! І поєднувались кості: кість до кості, кожна до суглоба свого. І бачив, і це були для них жили, і плоть розтягнули". Читай таке у главі 37-й⁴⁰ Ба! Що це за новий рід по горах твоїх? По старих кінцівках твоїх і членах? Понад гірку тлінність твою? Чи це не є прикладання? Чи не прикладання життя до мертвості твоєї? А до гробу твого воскресіння? Чи не нове оте сотворіння? "Сотворю, і хто перетворить?"

Чи не ствердження оце? "Це я готую тобі рубін, камінь твій, і на основу твою сапфір... і правдою нагородишся..."

Слухай же і розумій нині, що не нісенітниця тобі базикає Йоїль, а благовістить тобі цей Орфей⁴¹. Воскресіння, ось: "Наче ранок, розіллються по горах люди численні й міцні. Подібних до них не було одвіку..." "Наче рай

насолоди, земля перед лицем його. А котра позаду, та – поле згуби..." "Як вигляд кінський, вигляд їх..." "Як звук колісниць, на верхи гір піднімуться..." "Наче борці, потечуть і, як мужі хоробрі, зйдуть на стіни... І кожен від брата свого не відступить". "Місто візьмуть і на мури піднімуться, і на храмини залізуть, і віконцями ввійдуть, як злодії..." "Засурміть сурмою! Проповідайте зцілення..." А ти боїшся зцілення? То пусти ж їх на свою землю, цей божий рід. Не будь Валаком! Благаю, не лякайся! Вони кожен у свого брата займуть квартиру половинну, без будь-якої образи. "Дух господній на мені!" Дати тим, що плачуть славу Сіону замість праху. Що ж це за образа? Прийми, бідний, славу замість грязі!

"І збудують сини інородні стіни твої..." "І замість міді принесу тобі золото". "І замість заліза принесу тобі срібло". "І замість дерев принесу тобі мідь. І замість каменів – залізо". "Відкрию гроби ваші і звезу вас..." "Так землю свою вдруге наслідять, і веселість вічна над головою їх".

"Світися, світися, Єрусалиме! Це пільма накрила землю, і морок на поган! На тебе ж з'явився Господь, і славу його на тобі видно".

"Хай цілує мене поцілунками уст своїх!"

Лелека, благовістивши весну воскресіння, знявся й, поєднавшись із вороном, не перестали співати оцю пісню: "Це я з вами у всі дні! До кінця віку!"

Пріч одійди, пріч!

Печальна ніч!

Сонце сходить.

Світло вводить,

Світло вводить,

Радість родить.

Пріч одійди, пріч!

Потопна ніч! ⁴²

К і н е ц ь

Примітки

Це останній оригінальний твір Г. Сковороди. Час його написання встановити важко. В авторському списку творів, складеному 1790 р., твір називається "Діалог. Душа і Нетлінний Дух", рукопис його зберігався у Я. Правицького. У дарчому листі до М. Ковалинського від 16 серпня 1791 р. Сковорода повідомляє, що відновив твір за списком. Цей відновлений автограф і зберігається в Інституті літератури АН України (ф. 86, № 9). Дослідники схиляються до думки, що твір написаний у кінці 80-х рр.

Щодо двох останніх розділів, то вони є двома проповідями до лекцій з християнського благочестя. Твір вперше був опублікований В. Бонч-Бруєвичем у виданні 1912 р.

- ¹ Лист адресований М.І. Ковалинському.
- ² Софроній (591-644) – єрусалимський патріарх, богослов, автор численних релігійних і літературних творів.
- ³ Мова йде про картину всесвітнього потопу, змальовану у п'ятому вірші "Потоп. Девкаліон і Пірра" першої книги "Метаморфоз" римського поета Публія Овідія Назона (43 р. до н.е. - 17 р.).
- ⁴ "Плаває вовк серед овець" (лат.) - це 300-й рядок із названого вірша Овідія.
- ⁵ Ідол деїрський - див. прим. 7 до твору "Нарцис".
- ⁶ За Біблією, кінець всесвітнього потопу знаменувала поява райдуги на небесах. Сковорода, алегорично витлумачуючи цей сюжет, пов'язує його з символом оновлення світу й тим, що люди знайшли радість.
- ⁷ "На недоступному місці стоїть дух, позбавлений всього зовнішнього. Відкинувши все чуже й уклавши мир сам з собою, дух тепер тим більше не повинен нічого боятися" (Сенека. Листи, 79) - (лат.).
- ⁸ Притча є своєрідною обробкою біблійних мотивів з певною ідейно-композиційною позиційною метою.
- ⁹ Тут і далі Сковорода при тлумаченні проблеми двох натур опирається на вчення Платона.
- ¹⁰ При покаранні засуджених Пилатом, серед яких був Христос і розбійник Варав, підбурений першосвящениками й старшинами

- народ вимагав помилувати розбійника. (Євангеліє від Йоана, гл. 18, ст. 37-40).
- 11 Мова йде про Ікара, який разом з своїм батьком Дедалом насмілився піднятися в небо на крилах, зроблених батьком, та сонце розтопило віск, що скріпляв пір'я, і Ікар впав у море. У цьому образі Сковорода бачить символ обмеженості можливостей людини, бажання якої набагато перевершують її можливості. Тут, напевне, мова йде про образок – емблему, подібну до тих, які Сковорода відтворив у творі "Алфавіт, або Буквар миру".
 - 12 Маються на увазі різні біблійні оповіді, які, на думку Сковороди, є вигадками, і смисл їх можна осягнути лише через алегорію.
 - 13 Діва Марія.
 - 14 За Біблією, апостол Фома не повірив у воскресіння Ісуса, поки не доторкнувся до його ран (Євангеліє від Йоана, гл. 20, ст. 24-29).
 - 15 *Паракліт* – дух-утішитель.
 - 16 Чорне море.
 - 17 Критська й сіканська брехня – очевидно "критська брехня" має в своїй основі вислів апостола Павла "Критяни завжди брехуни..." (Новий завіт. Послання до Тита, гл. 1, ст. 12). Щодо "сіканської брехні", то, можливо, йдеться про давніх сицилійців, про брехливість яких у давнину складалися легенди.
 - 18 Сковорода застерігає, до яких наслідків може призвести буквально розуміння біблійних пророцтв, наприклад, про запроторення сатани в безодню на 1000 років, як твердить 10-та гл. "Апокаліпсиса". Один із відомих істориків раннього Середньовіччя Біда Достопочтенний, наприклад, вважав, що кінець світу наступить у 1000 р. Цю дату пророчили численні проповідники у X ст., "очікування близького кінця почало набирати характеру соціального психозу" (Див. Гуревич А.І. Категории средневековой культуры. М., 1972. С. ПО).
 - 19 Сковорода розкриває суперечності біблійної оповіді про створення світу, її невідповідність законам природи.
 - 20 До суперечливих законам природи явищ Сковорода відносить не лише легенду про залізо, яке плавало за наказом пророка Єлисея, а й

- прагнення середньовічних алхіміків знайти вічний двигун або філософський камінь.
- ²¹ Мова йде про біблійні чудеса, які, на думку Сковороди, є джерелом марновірств і чварів.
- ²² Йдеться про зруйнування Єрусалима в часи юдейського повстання 66-73 рр. Сковорода вважає, що головною причиною його жорстокого придушення було живлене біблійними уявленнями релігійне марновірство.
- ²³ Тут Сковорода зобразив трикутник із "всевидящим оком" всередині. Він витлумачує його символічний смисл, частково виходячи з уявлень піфагорійців.
- ²⁴ *Агара* – див. прим. 17 до твору "Жінка Лотова".
- ²⁵ Піфагор, який народився на острові Самос.
- ²⁶ Див. прим. 6 до твору "Боротьба архистратига Михаїла".
- ²⁷ Див. прим. 34 до твору "Кільце".
- ²⁸ Серед старовинних українських пісень існує кілька варіантів з подібним початком. Очевидно, рядки взяті з пісні про біду, популярної серед кобзарів і лірників, відомої у записах середини XVIII ст.
- ²⁹ Мова йде про відому Александрійську бібліотеку, один із центрів наукової думки стародавнього світу. Тут вперше було здійснено переклад Біблії грецькою мовою, відомий під назвою перекладу 70 тлумачів, який ліг в основу пізнішого канонічного зводу Біблії.
- ³⁰ *Симеон Стопник* (356-459) – християнський аскет, що прожив близько 40 років на захищеній від вітру й сонця колоні. Іконописці, як правило, зображали його сидячим на вершині стовпа. Сковорода ж вважає, що мова тут про світлицю з балконом.
- ³¹ Псевдопророки, лжевчені, позбавлені істинної мудрості.
- ³² *Діоген* (прибл. 404-323 рр. до н.е.) – грецький філософ-кінік, який, нехтуючи вигодами життя, за легендою, жив у бочці. Сковороду приваблював етичний ідеал Діогена, його зневага до матеріально-плотських потреб.
- ³³ Йдеться про біблійних персонажів. Дебора – пророчиця, що закликала ізраїльтян воювати проти Сисари (Старий завіт. Книга

Суддів, гл. 4, ст. 6-8), який був убитий Йоїлем під час сну; Юдита – жінка, що вбила вавилонського полководця Олоферна (Старий завіт. Книга Юдити, гл. 13, ст. 8-9); Авімелех – сихемський цар, убитий уламком жорна, кинутого жінкою з оточеної ворогами башти (Старий завіт. Книга Суддів, гл. 9, ст. 53); Авигея – дружина Навала, що піднесла подарунки Давидові (Старий завіт, 1-ша кн. Царів, гл. 25, 30 та ін.).

- ³⁴ Цей вірш є варіантом уже згадуваної пісні з трагікомедії Варлаама Лашевського (див. прим. 17 до "Боротьби архистратига Михаїла...")
- ³⁵ Про перетворення – ця глава є однією з ранніх проповідей Сковороди "Прокинувшись побачили славу його".
- ³⁶ Вчення релігійно-політичної партії у стародавній Юдеї, яка захищала інтереси заможних верств: фарисейство відзначалося фанатизмом і лицемірним виконанням обрядів.
- ³⁷ 37 Римський імператор Август (63 р. до н.е. - 44 р.), часи правління якого вважаються найвищим розквітом добробуту Стародавнього Риму; Тіберієві часи – пора правління Тіберія Клавдія Нерона – римського імператора у 14-37 рр., що відзначався неймовірною жорстокістю; володіння Пилатові – Пилат був римським намісником Юдеї у період, до якого Біблія відносить життя і смерть Ісуса Христа.
- ³⁸ Мова йде про перемогу ізраїльтян на чолі з Аароном над аморейським царем Сигоном (Старий завіт. Числа, гл. 21, ст. 23-30).
- ³⁹ Старий завіт. Книга пророка Ісайї, гл. 62, ст.5.
- ⁴⁰ Старий завіт. Книга пророка Єзекїїля, гл. 37, ст. 7-8.
- ⁴¹ *Орфей* – міфічний співець і музикант (див, прим. 7 до твору "Бесіда, названа двоє..."). З його іменем пов'язане релігійно-містичне вчення орфіків, що проповідувало безсмертя душі та звільнення її після смерті людини.
- ⁴² Ця заключна віршована строфа взята з вірша Феофана Прокоповича, присвяченого імператриці Анні Іоанівні.